T.C.

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

YENİ ATEİZM'DE AHLÂKIN KAYNAĞI SORUNU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Ramazan ATLI

DENİZLİ, 2023

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YENİ ATEİZM'DE AHLÂKIN KAYNAĞI SORUNU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ramazan ATLI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Din Felsefesi

"Bu tez sınavı 19/07/2023 tarihinde yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Kemal GÖZ	BAŞARILI
Doç. Dr. İsmet EŞMELİ	BAŞARILI
Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırılmasının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Ramazan ATLI

ÖNSÖZ

Düşünce tarihinde din-ahlâk ilişkisi tartışmaları günümüze kadar öneminden bir şey kaybetmeden süregelmiştir. Nitekim ahlâkın kaynağının neye dayandığı her dönemde merak konusu olmuştur. Gerçekten toplumsal ve toplumlararası barış ve sükunun gerçekleşmesi bağlamında değerlerin tarih boyunca erdemli fert ve erdemli toplumun oluşmasında pozitif etkisi göz ardı edilemez. Yeni Ateizm düşünürleri de kitle iletişim araçlarının gücünü sonuna kullanan din karşıtı söylemlere sahip günümüzün modern ateizm yaklaşımıdır. Bilime yaptıkları mutlak vurgu onları diğer ateistlerden ayırmaktadır. Bu yönüyle Yeni Ateist düşünürlerin ahlâkın kaynağını neye dayandırdıkları sorunu tezimizin ana konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmamız, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde düşünce tarihinde din-ahlâk ilişkisi üzerine yapılan tartışmalara yer verdik. Birinci bölümde, ateizmin tanımına ve düşünce tarihindeki gelişimine kısaca değinerek Yeni Ateizm'in ortaya çıkış sürecinden bahsettik. Daha sonra "Dört Atlı" olarak ünlenmiş Yeni Ateist düşünürlerin entelektüel biyografilerini ve eserlerini tanıttık. Ardından bu düşünürlerin Tanrı ve din meselelerine yaklaşımını genel çerçevede ele aldık. İkinci bölümde ise Yeni Ateist düşünürlerin ahlâkı nasıl temellendirdiklerinden bahsettik. Sonuç bölümünde de çalışma boyunca elde edilen verileri genel bir değerlendirmeye tabi tuttuk.

Çalışmanın konusunun belirlenip hazırlanmasına kadar tüm süreçte kıymetli desteklerinden dolayı danışman hocam Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK'e, tezin hazırlanması esnasında öneri ve yönlendirmelerinden dolayı Ümmünur YURTSEV'e teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim hayatımın ilk gününden itibaren benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, ne yaparsam yapayım haklarını asla ödeyemeyeceğim annem Şevkiye ATLI ve babam Muammer ATLI'ya minnettarım. Son olarak çalışma boyunca anlayış ve özverisini hiç esirgemeyen, çalışmanın tamamlanması sürecinde beni hep cesaretlendiren sevgili eşim Şule ATLI hanımefendiye en kalbi teşekkürlerimle.

Ramazan ATLI

Denizli/2023

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü **Yüksek Lisans Tez Özeti**

Tezin Başlığı: Yeni Ateizm'de Ahlâkın Kaynağı Sorunu

Tezin Yazarı: Ramazan ATLI **Danışman:** Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Kabul Tarihi: 19 Temmuz 2023 **Sayfa Sayısı:** viii + 114

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri **Bilim Dalı:** Din Felsefesi

Düşünce tarihinin en önemli konularından olan din-ahlâk ilişkisi güncelliğini halen korumaktadır. Varoluşun kaynağını Tanrı'ya dayandıranlar açısından, ahlâkın kaynağını Tanrısal buyruklar oluştururken Tanrı inancını temel almayan yaklaşımlarda ahlâkın temelini akıl, duygu ve sezgi oluşturmuştur. Yeni Ateizm düşüncesi de Tanrı'nın yadsınması anlamında günümüzün modern ateizm anlayışıdır. Bu anlayış varoluşun kaynağını Darwinci evrim teorisine dayandırmış, ahlâkın kaynağını da Tanrısal inançtan uzak bir yaklaşımla ele almıştır.

Bu çalışma, düşünce tarihinde din-ahlâk ilişkisi etrafında şekillenen tartışmaları din felsefesi bağlamında ele almış, özellikle ana konumuzu oluşturan "Dört Atlı" olarak ünlenmiş Yeni Ateist düşünürlerin ahlâkın kaynağı hakkındaki fikirlerine yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Ahlâk, Evrim, Ateizm, Yeni Ateizm

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences **Abstract of Master Thesis**

Title of the Thesis: The Problem Of The Origin Of Morality İn The New Atheism

Author: Ramazan ATLI **Supervisor:** Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Date: 19 July 2023 **Nu. of pages:** viii + 114

Department: Philosophy and Religious Sciences **Subfield:** Philosophy of Religion

The relationship between religion and morality, which is one of the most important issues in the history of thought, still maintains its actuality. For those who attribute the source of existence to God, the source of morality is divine commandments in approaches that are not based on belief in God, the basis of morality is reason, emotion and intuition. The idea of the new atheism is the modern understanding of atheism in the sense of the negation of God. This understanding based the source of existence on the Darwinian theory of evolution and dealt with the source of morality with an approach far removed from divine belief.

This study examined the debates around the relationship between religion and morality in the history of ideas in the context of philosophy of religion, in particular, it focused on the ideas of the New-Atheist thinkers who became famous as the "Four Horsemen", which formed our main subject, about the source of morality.

Keywords: Religion, Morality, Evolution, Atheism, New Atheism

İÇİNDEKİLER

BEYAN i
ÖNSÖZ ii
ÖZET iii
ABSTRACT iv
İÇİNDEKİLER v
KISALTMALAR vii

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı 1
1.2. Çalışmanın Önemi 2
1.3. Çalışmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları 2
1.4. Din-Ahlâk İlişkisinin Problematik Çerçevesi 3
1.4.1. Din-Ahlâk İlişkisinin Tarihsel Seyri 4
1.4.2. Din-Ahlâk İlişkisi Yaklaşımları 6
1.4.2.1. Teolojik Ahlâk 7
1.4.2.2. Din-Ahlâk Bağımsızlığı 12
1.4.2.3. Ahlâk Teolojisi 19

BİRİNCİ BÖLÜM
YENİ ATEİZM

2.1. Yeni Ateizm ve Ortaya Çıkışı 23
2.1.1. Ateizmin Tanımı 23
2.1.2. Yeni Ateizm ve Dört Atlı 26
2.1.2.1. Sam Harris 29
2.1.2.2. Richard Dawkins 31
2.1.2.3. Daniel C. Dennett 35
2.1.2.4. Christopher Hitchens 38
2.1.3. Yeni Ateizm'in Tanrı ve Din Meselesine Yaklaşımı 42

İKİNCİ BÖLÜM
YENİ ATEİZM'DE AHLÂKIN KAYNAĞI SORUNU

3.1. Sam Harris'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi 49
3.1.1. Ahlâkın Kökeni: Neden İyiyiz? 49
3.1.2. Din ve Kültürün Ahlâka Etkisi 52
3.1.3. Ahlâkın Kökeni ve Evrim 61

3.2. Richard Dawkins'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi 63
3.2.1. Ahlâkın Kökeni: Bencil Gen 63
3.2.2. Hayatta Kalma Makineleri: Bedenlerimiz 66
3.2.3. Kültürün Evrimi: Mem'ler 69
3.2.4. Bedenlerin Ötesinde: Genişlemiş Fenotip 71
3.2.5. Bir Hayatta Kalma Değeri: Özgecilik 74
3.2.6. Ahlâkî Eylemin Kaynağı Olarak Özgeciliğin Evrimi 77
3.2.7. Günümüz Ahlâk Sistemine Giden Yol: Yanlış Çalışma 79
3.2.8. Ahlâkî Eylemlerimiz ve Din 81
3.3. Daniel C. Dennett'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi 88
3.3.1. Ahlâkın Kökeni: Toplumun Oluşumu 88
3.3.2. Yaşamın Başlangıcı ve Evrim 89
3.3.3. Kültür 91
3.3.4. Özgecil Davranışlar 93
3.3.5. Ahlâkî Eylemlerimiz ve Din 94
3.4. Christopher Hitchens'a Göre Ahlâkın Temellendirilmesi 99
3.4.1. Ahlâkî Eylemlerimizin Kökeni: Vicdan 99
3.4.2. Ahlâkî Eylemlerimiz ve Din 99
SONUÇ 105
KAYNAKÇA 108

KISALTMALAR

c. : Cilt

çev. : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

ed. : Editör

FLSF : Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi

HKK : Hayvanları Koruma Kanunu

Hz. : Hazreti

nkl. : Naklen

No. : Numara

s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem

TCK : Türk Ceza Kanunu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

vd. : ve diğerleri

vb. : ve benzeri

GİRİŞ

Düşünce tarihi boyunca ahlâkın temelinin hangi öncüllere dayandığı konusu insanları meşgul eden önemli meselelerden olmuştur. Günümüzde de bu konu öneminden bir şey kaybetmemiştir. Bu sorun genel olarak bir davranışı ahlâklı yapan şey nedir? sorusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu anlamda Tanrı inancını temel alan yaklaşım ahlâkın merkezine de Tanrı'yı yerleştirmiş, bir davranışı ahlâklı yapan şeyin Tanrı'nın buyrukları olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşımda ahlâklı davranış Tanrı'nın emrettikleri, ahlâk dışı davranış da Tanrı'nın yasakladıklarıdır. Tanrı inancını temel almayan yaklaşımlarda düşünürler akıl, duygu ve sezgi yoluyla ahlâklı davranışın kaynağını açıklama yoluna gitmiştir. Böylece bireysel ve toplumsal, maddi manevi yaptırımlar neticesinde ahlâkın güvence altına alınması amaçlanmıştır. Zira Tanrı'yı temel almayan bir yaklaşımda ahlâk dışı bir davranışın önüne geçmek de problem olacaktır. Bu yüzden Tanrı kaynaklı olmayan yaptırımlara ihtiyaç duyulmaktadır.

1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Çalışmamızın merkezinde Yeni Ateizm düşünürleri olacağı için ahlâkın kaynağı, bu düşünürlerin fikirleri arasından aranacaktır. Zira bilimin ilerlemesi, teknolojideki gelişmeler ve iletişim çağının getirdiği küreselleşme neticesinde hızlı bir üne sahip olan bu düşünürler, Tanrı inancından uzaktırlar. Bu anlamda onlar günümüzün modern ateizminin temsilcileri konumundadır. Öyleyse Yeni Ateistler, bireysel ve toplumsal düzeni ayakta tutan ahlâk kurallarının kaynağını neye dayandırmaktadır? Onlara göre din ve ahlâk arasında kurulan pozitif ilişki doğru mudur? Dinler olmadan da bireylerin ahlâka sahip olmaları mümkün müdür? Bu ve benzeri sorular odağında Dört Atlı'lar olarak ünlenen Yeni Ateizm düşünürleri Richard Dawkins, Sam Harris, Daniel C. Dennett ve Christopher Hitchens'ın din-ahlâk bağlamındaki görüşlerini inceleyeceğiz. Bu düşünürlere göre ahlâkın kaynağı nedir? sorusuna cevaplar arayacağız.

Çalışmamızda öncelikle düşünce tarihinde din-ahlâk ilişkisi bağlamında öne sürülmüş yaklaşımlar ele alınacak, ahlâkın kaynağı bağlamında yapılan sorgulamalara ve bu sorgulamaları yapan düşünürlerin görüşlerine değinilecektir. Birinci bölümde Yeni Ateizm düşüncesinin ortaya çıkışına, bu düşünürlerin biyografilerine ve Tanrı-din meselelerine yaklaşımlarına genel olarak yer verilecektir. İkinci bölümde Yeni Ateist

düşünürlerin ahlâkı nasıl temellendirdikleri irdelenecektir. Sonuç bölümünde de çalışma boyunca elde edilen veriler genel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1.2. Çalışmanın Önemi

Çalışmamız öncelikli olarak Türkiye'deki ateizm çalışmaları literatürüne katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Zira Yeni Ateizm yeni bir anlayış olduğundan bu konuda yapılan çalışma sayısı da azdır. Diğer yandan din-ahlâk ilişkisini bu düşünürlerin görüşleri üzerinden temellendiren müstakil bir çalışma yoktur. Bu durum çalışmamızı önemli kılan başka bir husustur. Zira din-ahlâk ilişkisi üzerine ve Yeni Ateizm üzerine yapılmış çalışmalar elbette mevcuttur. Yeni Ateizm evrimci dünya görüşüne sahip Tanrı'yı reddeden bir yaklaşımdır. Bu yüzden onların ahlâki davranışın temelini ne üzerine dayandırdıkları da merak konusudur. Nitekim bir kısım düşünürler ahlâkın temelini Tanrı'ya, bir kısım düşünürler de akıl, sezgi ve duyguya dayandırmaktadır. Öyleyse Yeni Ateistlere göre ahlâkın kaynağı hangi temele dayanmaktadır? Bu soruna din felsefesi bağlamında cevaplar aradığımız çalışmamızın alana mütevazi bir katkı sunmasını umut ediyoruz.

1.3. Çalışmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Çalışmamızda literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca web siteleri ve dijital video arşiv taramaları da başvurduğumuz yöntemlerdendir. Mümkün olduğunca birincil kaynaklara müracaat etmeyi hedefledik. Bununla birlikte konumuzla ilişkili birincil kaynaklar üzerine yapılmış çalışmalar kapsamında ikincil kaynaklardan da yararlandık.

Çalışmamız Yeni Ateizm'in inanç konuları dışındaki söylem ve faaliyetlerini kapsamamaktadır. Genel olarak bu düşünürlerin Tanrı ve din meseleleri hakkındaki söylemlerine kısaca yer verilmiş daha sonra bu düşünürlerin ahlâkın kaynağını nasıl temellendirdikleri irdelenmiştir. Zira Yeni Ateistlerin diğer çalışmalarını ele alıp incelemek bu çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Buna göre söz konusu söylemler din felsefesi açısından incelenmiş ve felsefi anlamda çözümlenmeye çalışılmıştır.

1.4. Din-Ahlâk İlişkisinin Problematik Çerçevesi

Din, kelime olarak boyun eğme, itaat etme, ceza ve mükâfat gibi anlamlara gelir.[1] Terim olarak ise din, ferdi ve içtimai yanı bulunan, fikir ve tatbîkat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşam tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur. Ayrıca o, bir değer koyma, değer biçme ve yaşama tarzı olarak ifade edilebilir. Diğer yandan din, Müteâl ve kutsal bir yaratıcının iradesine tabi olma, isteyerek bağlanma ve teslim olma şeklinde de tanımlanmıştır.[2]

Ahlâk ise *"bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları, aktöre, sağtöre,"*[3] ve *"belli ilkelere dayalı olarak gerçekleştirilen iradi eylemler bütünüdür,"*[4] şeklinde tanımlanır. Ahlâk, özgürlüğün doğal sonucudur. Bu yüzden iyi ile kötü arasında seçim yapmak ve bu seçim doğrultusunda eylemde bulunmak anlamına gelen ahlâkın bulunduğu her yerde kaçınılmaz olarak özgürlükten de söz edilmelidir. Dolayısıyla tarihsel olarak baktığımızda özgür olan ilk insandan bu yana iyi ve kötüye ilişkin seçimler ve bu seçimlerin dayandığı değerlerden söz edilebilir.[5] Canlılar arasında sadece insanlar ahlâkî değerlendirmeye tabi olurlar. Çünkü insanlar akıl sahibidirler, onların iyi ve kötüyü ayırt edebilecek zihin yapıları vardır. Ayrıca insanların topluluk halinde yaşamaları gerçeği insanı, ahlâkî değerlendirmeye konu eden bir diğer nedendir.[6]

Din-ahlâk ilişkisi bağlamında ahlâkın temelinin neye dayandığı konusu üzerine birçok yaklaşım düşünce tarihi içinde tartışılagelmiştir. Buna göre bir davranışı ahlâklı yapan şey nedir? Şüphesiz bu soruya verilebilecek en genel cevap ahlâklı olarak nitelenen davranışın iyi olarak kabul edilmesi olacaktır.[7] Bu durumda iyiliğin ölçütünün hangi düşünceye ve kimlere göre şekilleneceği yeni bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahlâkın temeli "din" ve "din dışı" olmak üzere ikiye indirgenmiştir. Din dışı temellere örnek olarak farklı filozoflar tarafından kabul edilen akıl, sezgi veya duygular

---

[1] İsmail Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 16.
[2] Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 6.
[3] *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, "Ahlak" (Erişim 06 Mayıs 2023).
[4] Fatih Özkan, "Din ve Ahlak İlişkisi", *Din Felsefesi*, ed. Rıfat Atay (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 337.
[5] Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 9.
[6] Özkan, "Din ve Ahlak İlişkisi", 338.
[7] Osman Karaağaç, *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak İbn Arabi'de Ahlak* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 17.

gösterilebilir.[8] Ahlâkın kaynağı olarak akıl ve duyular referans alınırsa ahlâklı davranış için herhangi tanrısal buyruğa müracaat edilmez. Bu noktada ihtiyacımız olan sadece akıl ve duyulardır.[9] Böyle bir durumda bireysel ve toplumsal, maddi manevi yaptırımlar neticesinde ahlâk güvence altına alınmış olur. Örneğin insan, sıhhatini kaybetmemek, içinde yaşadığı toplumda sevilebilmek, kanunlarla belirlenmiş cezalara çarptırılmamak veya vicdanen rahat olabilmek için ahlâkî kabul edilen davranışlara riayet eder.[10] Fakat ahlâkın kaynağına dini yerleştirdiğimiz takdirde, Tanrı'nın varlığı ve vahiy üzerinden bir temellendirme yapılması kaçınılmaz olacaktır.[11] Bu durumda din, ahlâkî eylemlerin güvencesi olarak kabul edilmiş olacaktır. Çünkü ahlâkî eylemin bir karşılığı olarak başka bir âlemde mükâfat ve ceza görüleceği düşüncesi, ahlâkın korunmasını sağlayacaktır.[12]

1.4.1. Din-Ahlâk İlişkisinin Tarihsel Seyri

Din-ahlâk ilişkisi düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ahlâkın temellendirilmesi sorunu üzerine yoğunlaşan din-ahlâk ilişkisi problemi, düşünce tarihinde ilk defa Platon'un Euthyphron diyaloglarında sistemli bir şekilde ele alınmıştır.[13] Platon, "Dindarlık nedir?" ve "Dinsizlik nedir?" sorularını sorarak Tanrı ve ahlâk ilişkisini irdelemiştir.[14] Euthyphron diyalogları, Sokrates'in Savunması ve Kriton diyaloglarıyla beraber Sokrates'in ölüme mahkûm edildiği mahkeme sürecini anlatan eserlerdir.[15]

Diyalog, Sokrates ve Euthyphron'un Kral Archon'un verandasında karşılaşması sahnesinde geçmektedir. Sokrates, Meletus tarafından gençleri yozlaştırıp onları yoldan çıkarmakla suçlanmaktadır.[16] Euthyphron'da babasına karşı, cinayet suçlamasıyla dava açmıştır. Davanın konusu şöyledir: Ailenin ırgatlarından birisi Euthyphron'a bağlı çalışan hizmetçilerden birini öldürmüştür. Cinayeti işleyen ırgat, Euthyphron'un babasının emri

[8] Recep Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), 22.
[9] Karaağaç, *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak İbn Arabi'de Ahlak*, 17.
[10] Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam Ehl-i Sünnet İtikadı* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013), 66.
[11] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 23.
[12] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam Ehl-i Sünnet İtikadı*, 67.
[13] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 201; Metin Bal, "'Tanrı Felsefeye Nasıl Girer?' Sorusuna Cevaplar Olarak Platon'un Euthyphron Diyaloğu ve Heidegger'in Ontoteoloji Eleştirisi", *Felsefî Düşün Akademik Felsefe Dergisi* 8 (Nisan 2017), 28.
[14] Platon, *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*, çev. Şeyma Göktepe (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021), 37.
[15] Muhammet Sait Duran, "Euthyphron-İkilemi: Ahlak ve İlahi İrade İlişkisi", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 14 (23 Aralık 2020), 84.
[16] *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*, 18.

ile yakalanarak bir hendeğe atılmıştır. Zira bu esnada baba, bir ulak göndererek Atina'daki kahinlerden cinayeti işleyen ırgata ne yapması gerektiğini öğrenmek istemiştir. Geçen sürede o nasılsa bir katil diye onunla ilgilenmemiş ve ırgat soğuktan ve açlıktan ölmüştür. Bunun üzerine Sokrates, *"Demek dindarlık ve dinsizliğin dindeki yerini o kadar iyi bildiğini düşünüyorsun ki bu anlattıkların doğrultusunda babanı dava ederek ona karşı bir kötülük yapmış olmaktan korkmuyorsun,"* diyerek Euthyphron'un dine uygun olanla dine aykırı olanı çok iyi bildiğini düşünmüş ve kendisinden dindarlığın ve dinsizliğin doğasını anlatmasını istemiştir. Bu sayede kendisini dinsizlikle suçlayan mahkemeye karşı savunabilecektir. Bu bağlamda Sokrates Euthyphron'a şu soruları sorar: *"Her farklı davranışta dine uygunluk ve dine aykırılık aynı mıdır? Ve dine uygun olan her zaman dine aykırı olanın zıttı mıdır? Dinsizlik, dine aykırı olan her şeyin sahip olduğu bir nitelik midir?"* Euthyphron bu doğrultuda, "*Dine uygun olan benim yaptığımı yapmaktır, yani cinayetten tapınak soymaya kadar hangi cürüm olursa olsun failini dava etmektir. Failin annen, baban veya herhangi biri olması bunu değiştirmez. Dava etmemek ise dine aykırılıktır,"* cevabını vermiştir. Sokrates bu cevap üzerine Euthyphron'a kendi sorusunun tam bir cevabını vermediğini belirterek "Dindarlık nedir?" sorusunu tekrar eder. Ayrıca dine uygun olan her şeyin dine uygun olduğunu belirleyenin ne olduğunu sorar. Euthyphron cevap olarak, *"Tanrıların sevdiği şey dine uygun, sevmediği şey ise dine aykırıdır,"*[17] karşılığını verir. Bu cevaptan da memnun olmayan Sokrates, "*bir şey Tanrı tarafından sevilsin ya da sevilmesin asıl öğrenmek istediğim dindarlık nedir ve dinsizlik nedir,"* diyerek sorusunu pekiştirmiştir. *"Haydi, söyle bana, sence dine uygun olan her şey daima âdil midir,"*[18] sorusuyla da konuyu adâlet bağlamına taşımıştır. Euthyphron bu soruya "Evet" cevabını verir. *"Bana göre dindarlık ve dine uygunluk adâletin tanrılara özen göstermesiyle ilgili kısmıdır. Adâletin diğer parçası ise insanlara özen göstermekle ile ilgilidir,"*[19] demiştir. En sonunda muhataplar arasında dine uygun olan şeyin Tanrılar için değerli olan şey olduğu sonucuna varılmış ve diyalog tamamlanmıştır. Euthyphron'un acelesi olduğunu söylemesi ve Sokrates'in daha fazla

[17] *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*, 21-26.
[18] *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*, 37-38.
[19] *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*, 40.

konuşma talebini geri çevirerek oradan gitmesiyle birlikte "dindarlık üzerine" yapılan bu diyalog bir sonuca bağlanmadan bitirilmiştir.[20]

Bu diyalogla birlikte dindarlığı tanımlama gayreti Sokrates'in çabası sonucunda, en azından kavramın problematik çerçevesinin belirlenmesiyle sonuçlanmıştır.[21]

"Euthyphron tartışması" veya "Euthyphron Dilemi" olarak da adlandırılan bu diyaloglarda ifade edilen sorun modern dönemde de şu şekilde ifade edilmektedir: "Tanrı bir şeyi iyi olduğu için mi buyurur yoksa Tanrı bir şeyi buyurduğu için mi o şey iyi kabul edilir?"[22] Bu ikilemde ilk bölümü savunan görüş doğal yasa teorisi, ikinci bölümü ise ilahi buyruk teorisi oluşturur. Söz konusu bu iki yaklaşım farklılıklarına rağmen ahlâkî bir realizmden yana olmuştur. Antik Yunan felsefesinde Platon'dan başka Aristoteles de din-ahlâk ilişkisini irdelemiştir. Ayrıca Aristoteles, ahlâkın bazı nihai amaçların vasıtası olduğunu ifade etmiştir. Ona göre ahlâk felsefesinin işlevi, erdemin kökenini sorgulamak değil, erdemli olmanın önemini ortaya koymaktır. Bunun yanında ilahi emir ve ilahi iradeden bağımsız olarak ahlâkî iyinin temelinin açıklanması, ahlâk felsefesinin bir diğer işlevidir. Bu yüzden o, ahlâkî iyinin, erdemli eylemler seçip onu hayata geçirmek olduğunu kabul etmiştir.[23]

Orta Çağ felsefesinde başta "Tanrı" kavramı olmak üzere din, dindarlık, dinsizlik gibi kavramlar filozoflar tarafından en az 1200 yıl kesintisiz olarak tartışılarak devam ettirilmiştir. Modern dönemde de bu tartışmalar Hegel, Schopenhauer ve Nietzsche gibi birçok düşünür tarafından sürdürülmüştür.[24]

İslam dünyasında da din-ahlâk ilişkisi bağlamında değerlendirilebilecek tartışmalara husun-kubuh konusunda rastlarız.

1.4.2. Din-Ahlâk İlişkisi Yaklaşımları

Genel olarak ahlâkın kaynağını temellendirirken iki yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki Tanrısal buyrukları dikkate alan yaklaşımdır. Teolojik ahlâk

[20] *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*, 48-49.
[21] Duran, "Euthyphron-İkilemi", 87.
[22] Aydın, *Din Felsefesi*, 306; Duran, "Euthyphron-İkilemi", 84.
[23] Mustafa Çakmak, *Ahlâk, Tanrı ve Yasa: Din-Ahlâk İlişkisi Bağlamında İlahî Emir Ve Doğal Yasa Teorileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 13-14.
[24] Bal, "'Tanrı Felsefeye Nasıl Girer?' Sorusuna Cevaplar Olarak Platon'un Euthyphron Diyaloğu ve Heidegger'in Ontoteoloji Eleştirisi", 19.

olarak isimlendirilen bu ilk yaklaşıma göre din ve ahlâk özdeştir. Bu görüşe sahip olanlar Tanrı ve din olmadan ahlâkın kaynağının temellendirilemeyeceğini savunmuştur. Nitekim ahlâki değerlerin bireysel ve toplumsal yönü inkâr edilemez. Bu yüzden topluma şekil veren din, aynı zamanda değerlerinde ölçütünü tayin etmektedir. Böylece din, inanan insana belli değerler manzumesi sunmuştur. Dolayısıyla dinin kutsal metinleri ahlâkın kaynağı kabul edilmektedir.[25] İkinci yaklaşımda ise din ve ahlâk arasında hiçbir ilişkinin olmadığı kabul edilmektedir. Ahlâkî bağımsızlık olarak isimlendirilen bu yaklaşımda Tanrı ve din olmadan da ahlâkî deneyim temellendirilebilir. Tecrübe ve çeşitli rasyonel değerlendirmeler neticesinde iyi olan davranış sergilenebilir. Bu yaklaşımı daha çok ateist filozof ve düşünürler savunmuştur. Bu iki yaklaşımın temelinde *"Ahlâkın kaynağını doğrudan tanrısal buyruklar mı oluşturur? Yoksa bu buyruklar olmadan da ahlâk temellendirilebilir mi,"* soruları vardır. Bu sorulara verilen cevaplara göre düşünürler tarafından farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Bunlar dışında, ahlâk teolojisi adı verilen başka bir yaklaşım daha vardır. Ahlâk teolojisinde ahlâktan hareketle Tanrı'nın varlığının kanıtlanması amaçlanmıştır.[26] Konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı düşüncesiyle din-ahlâk ilişkisi açısından bu üç yaklaşım hakkında kısa bilgilere yer vermek yararlı olacaktır.

1.4.2.1. Teolojik Ahlâk

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi Tanrı'nın evrenin yaratıcısı olarak kabul edildiği semavi dinlerde "iyi", Tanrı'nın kutsal iradesi ve buyruklarıdır. Dolayısıyla doğru eylem; Tanrı'nın buyruklarına itaat etmeyi, kötü eylem de bu buyruklara aykırı davranmayı ifade etmektedir. Bu şekilde ahlâkın belli bir dinin akidelerine göre temellendirilmesine, teolojik temellendirme ismi verilmiştir.[27]

Teolojik ahlâka göre eylemlerimizin iyi ve kötülük değerini belirleyen tek ölçüt Tanrı'dır. Bu nedenle din-ahlâk arasındaki ilişki kaçınılmazdır. Tanrı inancına bağlı olarak gelişen âhiret inancına göre de yapılan tüm davranışların bu dünyanın ötesinde bir karşılığı vardır. Bu yüzden âhiret inancı da Tanrı düşüncesi gibi ahlâkî eylemlerimizin

[25] İsmet Eşmeli, "Değerlerin Temellendirilmesi ve Eğitimde Din Faktörü", *Toplumsal Bütünleşmede Değerler Ve Eğitimi*, ed. Hasan Meydan (III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi, Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2018), 261-262.
[26] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 201-202.
[27] Özlem Doğan, *Etik: Ahlak Felsefesi* (İstanbul: İnkılâp, 2004), 25-26.

kaynağını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu düşünüş biçimine göre eşyanın özünde bizatihi iyilik ya da kötülük değeri bulunmaz. Ayrıca akıl da Tanrı'nın emirlerinin dışında iyi ve kötünün kaynağı olamaz.[28] Temelini dinin oluşturduğu ahlâk teorilerinin ayırt edici özelliği, Tanrı'nın varlığı ve vahiy gerçeğinden hareket etmiş olmasıdır.[29] Bu anlamda görüldüğü gibi teist, her şeyde olduğu gibi ahlâkın açıklamasını yaparken de nihai maksadı Tanrı'ya vermiştir.[30]

Tarihsel süreçte felsefi düşüncede önemli bir yeri olan Aquinalı Thomas (1225-1274), akıl yoluyla bulunabilecek hakîkatler olduğunu ileri sürmesine rağmen, iman karşısında aklı, teoloji karşısında da felsefeyi ön plana çıkarmak yerine, vahyi temel almıştır. Öte yandan Thomas, vahiy yoluyla ulaşılan hakîkatlerden hareketle, başka doğruların ispatlanmasının sağlanacağını savunmuştur. Bu doğrultuda ona göre ulaşılan hakîkatlerin ilk ilkelerini, vahiy yoluyla ulaşılan hakîkatler oluşturmaktadır. Buna rağmen o, aklı tamamen önemsiz görmemiş ve aklı vahyin ortaya koyduğu ilkelerin tamamlayıcısı olarak nitelemiştir.[31] Nitekim düşünüre göre insanın ahlâklı ve erdemli davranışlar sergilemesi için vahyin emrettiklerini aklıyla kavraması, ardından da davranışa dönüştürmesi beklenir.[32]

Orta Çağ Hristiyan felsefesinin bir diğer düşünürü Ockhamlı William (1288-1348), kadir-i mutlak olan Tanrı'nın evrende her türlü tasarruf sahibi olduğunu ve istediğini yapma özgürlüğünün bulunduğunu savunmuştur. Bu tasarruf gücü ve özgürlüğü Tanrı'yı, ahlâkî ilkelerin kaynağı ve nihai standardı yapmaktadır. Bu bağlamda düşünüre göre Tanrı'nın iradesine ters düşmeyen uyumlu eylemler, erdemli eylemler olarak kabul edilmiştir. Tanrı'nın iradesine ters düşen eylemler de rezilet olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşımda Tanrı, mutlak kudretiyle hırsızlık gibi ahlâkî olmayan bir davranışı ahlâkî hale getirebilir.[33] Tanrı isteseydi, şu anda kurmuş olduğu düzenden başka bir ahlâkî düzen yaratabilirdi. Ockhamlı William için pratik aklın işlevi ise, vahiyle

[28] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 202-204.
[29] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 81.
[30] Robin Le Poidevin, *Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003), 114.
[31] Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 146-148.
[32] Çakmak, *Ahlâk, Tanrı ve Yasa*, 43.
[33] Metin Aydın, "Ockhamlı William'ın Nominalizmi ve Ahlak Anlayışına Yansımaları: Tanrı'dan Nefret Edebilir miyiz?", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2021), 172.

bildirilen Tanrı'nın emirlerini göstermek ve bu emirleri somut eylemlere dönüştürmektir.[34]

Günümüzde, yukarıda zikredilen Ockham ve Thomas'ın görüşlerini savunan düşünürlere örnek olarak Karl Barth'çı Protestan düşünürler gösterilebilir. Buna göre vahiyden yardım görmeyen aklın, ahlâkî gerçekleri bilemeyeceği savunulmuştur. Emil Bruner, Martin Luther ve Kierkegaard da söz konusu görüşü savunan isimlerdendir. İnsanoğlunun yaptığı ahlâkî değerlendirmeler, günahkâr ve kovulmuş sıfatlarını taşımasından dolayı eksik ve sakat standartlar olarak kabul görmüştür.[35] Hristiyan dünyasında iyi ve kötünün ancak vahiyle bilinebileceğini savunan Protestan düşünürler, davranışların ahlâkî olarak temelinin Tanrı buyruklarına dayandığını kabul etmişler ve bu doğrultuda ahlâk teorileri geliştirmişlerdir. Protestan ve Katolik düşünürler Tanrı'yı ahlâk ilkelerinin hakiki temeli olarak görme hususunda anlaşmışlardır. Fakat söz konusu bu düşünürler ahlâk bilgisinin kaynağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Çünkü Aquinas felsefesinin tesir ettiği Katolik kilisesine mensup düşünürler, ahlâkî iyi ve ahlâkî kötüyü kavramak için vahye ihtiyaç olmadığını savunmuştur.[36]

Dinin insanın ahlâkî yaşantısı üzerindeki etkisini araştıran Emil Brunner (1889-1966), Hristiyan inancından hareketle insan doğasının yozlaşmış ve bozulmuş olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda ahlâkın insan doğasına değil, zorunlu olarak dinsel temele dayanması gerektiğini savunmuştur. Çünkü ona göre yozlaşmış ve bozulmuş olan insan doğası, ahlâk gibi bir olguya referans olamaz.[37]

Benzer şekilde postmodern dönemin analitik filozofu Robert Merrihew Adams (d.1937), düzeltilmiş ilahi emir teorisi ismi ile bilinen teorisiyle, Tanrı'nın insanın ahlâkî rasyonalitesine yabancı ve ters olan bir şeyi emretmeyeceğini savunmaktadır. Adams'ı bu düşüncesine götüren temel faktör, Tanrı'nın seven bir metafizik doğaya sahip oluşudur. Çünkü ona göre kullarını seven bir Tanrı, onlara kötülüğü emretmez. Dolayısıyla Adams, din-ahlâk ilişkisini seven bir Tanrı'nın varlığı üzerine

[34] Çakmak, *Ahlâk, Tanrı ve Yasa*, 106-108.
[35] Mehmet Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 8-9.
[36] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 83.
[37] Lokman Çilingir, *Ahlak Felsefesine Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 47.

temellendirmiştir.[38] Ahlâkî iyi Tanrı'nın sevgi dolu doğası ile, ahlâkî zorunluluk ise Tanrı'nın sevgi dolu emirleriyle özdeşleştirilmiştir. Adams'a göre insan, ahlâkî iyiyi genel vahiy ile, ahlâkî zorunluluk ve ödevleri de peygamberlere gelen özel vahiy ile bilebilir. Dolayısıyla ilahi emrin ulaşmadığı insanların ahlâkî iyiye bir şekilde ulaşacağı varsayımı, Tanrı'nın sevgi dolu oluşunun gereğidir. Sonuç olarak Adams'ın düzeltilmiş ilahi emir teorisi ahlâkı, Tanrı'nın sevgi dolu doğasında temellendirilmektedir.[39]

Postmodern dönemin bir diğer düşünürü John E. Hare (d.1949) de çağdaşı Robert Merrihew Adams gibi ahlâkın kaynağını Tanrı'nın sevgi dolu doğasında temellendirmiştir. Ona göre akıl, vahyi anlamak için önemli bir araçtır, fakat ahlâkî bir yaşam için tümüyle belirleyici bir konumu yoktur. Ayrıca Hare'ye göre Tanrı, emretmek için iyi olan şeyleri seçmiştir. Tanrı'nın seçip emrettiği bu iyi şeyler, Tanrı'nın emretmiş olmasından dolayı zorunluluk niteliği taşımaktadır. İyi diye nitelenen şeyler, ancak Tanrı'yla birlikte olması sayesinde anlamlı hale gelir. Bu bağlamda Hare, "Niçin ahlâklı olmalıyız" sorusuna karşılık olarak "Çünkü Tanrı bizden ahlâklı olmamızı ister," cevabını vermektedir.[40]

Görüldüğü gibi postmodern dönemin her iki düşünürü Adams ve Hare, ahlâkî değerleri Tanrı ile ilişkilendirmiştir. Onlara göre Tanrı ahlâkın kaynağıdır. Ayrıca Tanrı, sevgi dolu, müşfik ve adâletlidir. Bunun yanında ismi geçen düşünürlere göre insan doğası, ahlâkın zemini olabilecek potansiyele sahiptir. Fakat insan bu potansiyelini Tanrı olmaksızın hayata geçiremez. Çünkü ancak Tanrı sayesinde insanın ahlâkî potansiyeli, ahlâkî eyleme dönüşebilir. Nitekim onlara göre ahlâkı karakterinin parçası haline getirmeyi başarmış her insan farkında olsun ya da olmasın Tanrı'nın yardımını almaktadır.[41]

İslam dünyasında da yukarıdaki yaklaşımlara benzer olarak Eş'ari mezhebi, ahlâkın temelini ilahi buyruklara dayandırmıştır. Bu anlamda Ebu'l Hasan el-Eş'ari iyilik ve kötülüğün Allah'ın takdir ve kazasıyla olacağını ifade etmiştir. Ona göre insan Allah'ın dilemesi dışında ne iyiliğe ne de kötülüğe güç yetiremez. Bu yüzden acı ve

[38] Elif Nur Erkan Balcı, "Robert Adams'ın İlahi Emir Teorisinin Hz. İbrahim'in Hikayesi Üzerinden Analizi", *Artuklu Akademi* 9/1 (Haziran 2022), 49.
[39] Çakmak, *Ahlâk, Tanrı ve Yasa*, 163-164.
[40] Çakmak, *Ahlâk, Tanrı ve Yasa*, 184-186.
[41] Çakmak, *Ahlâk, Tanrı ve Yasa*, 261.

tatlısıyla, hayır ve şerriyle Allah'ın kader ve kazasına inandıklarını belirtmiştir.[42] Bu yaklaşıma göre eşyanın güzel ve kötü olduğu dinin delilleri ile bilinebilir. Bir şey yaratıcı tarafından emredildiği için güzel, yasak edildiği için çirkindir. Dolayısıyla burada aklın hiçbir müdahalesi ve itibarı yoktur. Kısacası Eş'ari mezhebine göre güzelliği ve çirkinliği bilmede dinin delilleri olmadan, akıl hiçbir işe yaramaz.[43] Buna göre adâlet, iyilik ve kötülük gibi ahlâkî değerlerin Allah'ın vahiyle bildirdiğinden başka bir anlamı da yoktur. Allah tarafından emredilen davranışlar ahlâken iyi, yasaklanan davranışlar ise ahlâken kötüdür. Eş'ari ekolüne bağlı kelamcılar, objektif bir değer teorisinin olduğunu kabul etmemişlerdir. Onlara göre insan davranışları, ontolojik manada ahlâken tarafsızdır. Davranışların ahlâkî bir değer elde etmesi, Allah'ın iradesi ile mümkündür. Öte yandan Allah'ın iradesiyle belirlenen ahlâkî değerler ise ancak vahiy ile bilinebilir. Bu durumda insan aklı, kendi başına ahlâkî değerlerin bilgisine ulaşamaz.[44] Çünkü Eş'ari düşünürlere göre Allah'ın kudret ve irade sıfatları, insan iradesini sınırlandırmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımda insan fiillerinde önemli nokta hürriyet değil sorumluluk kavramıdır.[45]

İslam düşüncesinde, Allah'ın kudret sıfatına halel getirmeden, aynı zamanda insan hürriyetini de engellemeden ve temelini dine yaslamış farklı bir ahlâk teorisi, İmam Maturidi tarafından ileri sürülmüştür.[46] Bu yaklaşıma göre akıl, dinin emir ve yasaklarına muhatap olma noktasında muteberdir. Çünkü onlara göre akıl olmadan dinin hükümleri anlaşılamaz. Zira dinin emir ve yasakları akla hitap etmektedir. Maturidi düşüncesini benimsemiş İslam âlimleri aklı insana verilmiş olan en büyük nimet görmektedir. İnsanın bu yetisi kendisini hayvanlardan ayıran özelliğidir. Çünkü insan akıl ile kâinatın yaratıcısını, din ve dünya meselelerini bilmektedir. Nitekim Allah'ı bilmek bir mümin için kazançların en büyüğü kabul edilmiştir. Kısacası eşyayı güzel ve çirkin, fiilleri farz ve haram kılan Allah'dır. Aklın işlevi bu noktada Allah'ın belirlediği iyi-kötü, haram ve helali bilmektir.[47] Bu teoriye göre ahlâkî değerler, "hiçbir halde değişmeyenler" ile "şartlara ve durumlara göre değişenler" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Hiçbir halde değişmeyen mutlak ahlâkî değerler, Allah'ın iradesinden bağımsız objektif bir varoluşa

[42] Ebu'l-Hasan el Eş'ari, *El-İbane* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2019), 22.
[43] Ömer Nesefi, *İslâm İnancının Temelleri*, çev. Seyyid Ahsen (İstanbul: Bayrak Yayınları, 1990), 47.
[44] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 84-85.
[45] Yaran, *Ahlak ve Etik*, 51.
[46] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 85.
[47] Nesefi, *İslâm İnancının Temelleri*, 48.

sahiptir. Ayrıca bu şekildeki ahlâkî değerler, akıl ile kavranabilir. Bu durumda vahyin fonksiyonu, akıl ile tespit edilen ilkeleri doğrulamak ve sosyal hayatta uygulanmasını sağlamaktır. Yani aklın kavradığı evrensel ahlâkî ilkeler, vahiy ile yaptırıcılık kazanmaktadır. Şartlara ve durumlara göre değişen göreli ahlâkî değerler ise, akıldan bağımsız şekilde, yalnızca Allah'ın emir ve yasaklarıyla tespit edilir. Bu değerler aklen göreli olmasına rağmen vahyin devreye girmesiyle görelilikten kurtularak mutlak bir konuma ulaşmıştır.[48]

İslam düşüncesinde Eş'ari ve Maturidi mezhepleri dışında Cebriye mezhebinden de söz etmek gerekir. Zira bireyin irade hürriyetini hiç tanımayan Cebriye düşüncesinde insan, kendisine rüzgâr değen bitkiler gibidir. Rüzgâr nereden eserse o yöne doğru yönelecektir.[49] Bu bağlamda ahlâkî fiillerin kaynağı da dahil olmak üzere tabiatta ve toplumda olup biten her şeyin tek kaynağı Allah'tır.[50] Bu yaklaşım insanın kendi yaptığı fiillerinde hiçbir iradesinin olmadığını savunmuştur. Dolayısıyla Allah bir kulu yaptığı günahtan ötürü cezalandırırsa aslında onu kendi fiili sebebiyle cezalandırmıştır. Ceza gerektiren eylemi Allah yapmıştır. Çünkü onlara göre kulun kendisinin yaptığı bir fiil yoktur.[51]

Bir felsefe problemi olarak Tanrı-ahlâk ilişkisi yaklaşımlarında tek Tanrılı dinlerde genel olarak dini ve ahlâkî kavramlar çoğu zaman iç içe olmuştur. Bu yüzden tek Tanrılı bir dine inanan bir insanın hayatında, Tanrı'nın varlığına inanmakla ahlâklılık arasında çok güçlü bir bağ vardır. Çünkü Tanrı'dan gelen vahyi insanlara iletmekle görevli olduğu kabul edilen peygamberlerin ana görevi, insanların ahlâkî hayatını düzeltmek ve onlara doğru yolu göstermektir.[52]

1.4.2.2. Din-Ahlâk Bağımsızlığı

Din-ahlâk bağımsızlığı yaklaşımında neyin iyi neyin kötü olduğu Tanrı'nın buyruklarından bağımsız olarak ele alınmıştır. Ahlâkın temelini deneyim, duygu, sezgi ve akıl oluşturur. Buna göre din ve ahlâk alanları birbirinden farklı ve bağımsız alanlara

[48] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 114.
[49] Sıddık Korkmaz, "İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi Kulların Fiilleri ve Yedi Mezhep Risalesi Örneği", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2016), 30.
[50] Yaran, *Ahlak ve Etik*, 51.
[51] Nesefi, *İslâm İnancının Temelleri*, 246-247.
[52] Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, 9.

hitap etmektedir. Bu yaklaşımı daha çok ateist, materyalist ve hümanist düşünürler öne sürmüştür. Söz konusu düşünürlere göre ahlâkın temellendirilebilmesi için Tanrı'nın varlığına inanç da zorunlu görülmemiştir.[53] Ahlâkı dinden bağımsız gören düşünürlerden bir kısmı ahlâkın kaynağını insan aklı ile temellendirirken diğer bir kısmı duygu ile temellendirmektedir.

İlk Çağ filozoflarından Aristoteles (MÖ 384-322) ahlâkın kaynağını akıl ile temellendirmiştir. Ona göre teorik akıl, ahlâkî ilk prensipleri tespit etme görevini üstlenmiştir. Aklın pratik yönü de bu prensiplerin özel durumlara nasıl tatbik edileceğini insana göstermeye yarar. Bu anlamda akıl, değişebilen insan fiilleri üzerinde düşünerek doğru olan davranışın elde edilmesini sağlamaktadır. Nitekim insan doğru davranış sayesinde de mutluluğun kemaline ulaşabilir.[54]

Düşünüre göre insan aklını iyi ve doğru kullanırsa ve ondan layığıyla faydalanabilirse insan gibi yaşamış olur. İnsan gibi bir yaşam da doğal olarak mutluluğu getirecektir. Aristoteles ayrıca düşünme eylemini "insana özgü" bir davranış olarak kabul etmiştir. Ona göre insanı insan yapan, insana özgü bir kimlik sunan, hatta insanı Tanrı'ya yaklaştıran şey teorik aklın eylemidir. Bunun yanında insan aklını hakîkati keşfetmek için kullanırsa ve bu keşif neticesinde hakîkate ulaşabilirse sorumlu bir varlık konumuna ulaşabilir. Bu sorumluluğu ona erdemli bir karakter geliştirmesinin yolunu açar. Erdemler geliştirmek ise insanın nihai ve en yüksek amacına hizmet etmektedir.[55]

Ahlâkın kaynağını akıl ile temellendiren görüşlere İslam düşüncesinde Mu'tezile mezhebinde rastlanmıştır. Zira bu yaklaşıma göre Allah'ın iradesinden bağımsız şekilde iyilik, kötülük ve adâlet gibi ahlâkî değerlerin gerçek bir varoluşa sahip olduğu savunulmuştur. Onlara göre bir davranış Allah'ın onu emretmesi ya da yasaklamasıyla ahlâken iyi veya kötü olarak değerlendirilemez. Davranışı ahlâken iyi ya da kötü yapan birtakım özellikler söz konusudur. Hatta Allah'ın bir davranışı emretmesi ya da yasaklaması bu özellikler neticesindedir. Bahsi geçen ahlâkî değerler, Mu'tezile kelamcılara göre genellikle sadece insan aklıyla bilinebilirler.[56] Bu yaklaşımın temelinde bir şeyin iyi mi yoksa kötü mü olduğu, akıl ile bilindiğinden ilaveten nakle, yani kitap ve

[53] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 207.
[54] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 37.
[55] Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 83-85.
[56] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 84.

sünnet gibi dini delillere lüzum olmadığı kabul edilmiştir. Onlara göre Allah'ın iyiliği yaratması, aklen şarttır. Mutlak otorite atfedilen aklın yaptığı şey güzel, terk ettiği şey de kötü demektir. Başka bir deyişle aklın güzel gördüğü şeyler farz, çirkin gördüğü şeyler ise haramdır.[57]

Mu'tezile âlimi Zemahşeri'ye göre fiiller kendilerinden dolayı iyi ya da çirkin nitelikleri kazanmıştır. Buna göre zulmün kötü oluşu zulüm olmasından, adâletin güzel oluşu da adâlet olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bir eylemin iyi ya da kötü oluşunu insanlar akılları dışında başka bir şeye müracaat etmeden bilebilirler. Zemahşeri Müslümanlarla beraber Müslüman olmayanların da zulmü ve yalanı eşit derecede kötü bulmalarından yola çıkarak insan fiillerinin ölçütünün akıl olduğu sonucuna varmıştır. Zina, içki içmek vb. şeyleri Yüce Allah kendisinin bildiği kötü bir yönünden dolayı yasaklamıştır. Bu kötü yönü insan da aklıyla bilebilir. Bu durum Allah'ın hikmetinin göstergesidir. Çünkü zulüm ve abes Allah'tan sadır olamaz.[58]

Mu'tezile ahlâk teorisine göre insan sadece hür iradesiyle gerçekleştirdiği davranışlarından sorumlu tutulur. Bu durum adâlet prensibinin gereğidir. Çünkü Allah âdildir ve âdil olmasının gereği olarak insana, hiçbir müdahale olmadan kendi iradesiyle karar verme ve bu kararını da gerçekleştirebilme kudreti vermiştir. Dolayısıyla Mu'tezile ahlâk felsefesinde kabul edilmesi gereken ilk prensip "insan hürriyeti" olmuştur. Öte yandan Mu'tezile mezhebinin kabul ettiği salah-aslah prensibi gereği olarak Allah, insanlara faydalı olanı emretmek, zararlı olanı da yasaklamak zorundadır. Bu prensipten yola çıkarak, faydalı ve zararlı olduğu akılla bilinen fiillerin, ahlâken iyi veya kötü olduğuna karar vermek için vahye ihtiyaç yoktur sonucunu benimsemişlerdir. Onlara göre bu tür fiiller karşısında vahyin görevi, aklen sabit olan hükmü teyit etmekten veya doğrulamaktan öteye geçemez. Fakat aklın faydalı ya da zararlı olarak bir sonuca varamadığı fiiller ve bu fiiller sadece vahiyle bilinebilir. Allah bu tür fiiller hakkında insana vahiy aracılığıyla bilgi vermiştir. İnsan için bu tür fiiller hakkında ahlâkî hüküm vermenin tek yolu, vahye başvurmaktan geçmektedir. Mu'tezile'ye göre ahlâkın temellendirilmesi noktasında vahye ya aklen bilineni doğrulamak ya da akla tamamlayıcı

[57] Nesefi, *İslâm İnancının Temelleri*, 44.
[58] Zemahşeri, *el-Minhac fî Usûli'd-Dîn Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 45-46.

bilgiler vermek için müracaat edilmiştir. Bunun yanında ahlâk kurallarının hayata geçirilmesinde de vahyin teşvik edici ve yaptırım gücü olduğunu da belirtmişlerdir.[59]

Analitik felsefenin ilk temsilcilerinden olan George Edward Moore'a (1873-1958) göre ahlâkın kaynağı sezgi yoluyla bilinir. Ona göre insan ahlâkî iyiyi doğrudan doğruya sezgi vasıtasıyla, mantıki muhakeme ya da akli delile ihtiyaç duymadan kavrayabilir. Kişisel sezgi vasıtasıyla insan, kendi dışında var olan ahlâkî değerleri keşfeder. Bu süreçte yeni ahlâkî değerler koymaz. Temel ahlâkî prensipler de açık bir şekilde sezgi vasıtasıyla bilinebileceğinden ahlâkî bir prensibi doğrulamak için akıl yürütme veya başka bir işleme gerek yoktur.[60] İnsan, iyinin ne olduğunu tanımlayamaz. Fakat var olan objektif ahlâkî hakîkatleri görünce iyilik olduğunu anlar ve bilir. George Edward Moore'a göre ahlâkî bir ifadenin doğru veya yanlış olduğunu söyleyebilmemizi sağlayan şey "ahlâkî sezgi"mizdir.[61]

Düşünce tarihinde ahlâkın kaynağını akıl ve sezgiden başka, duygu üzerine temellendiren düşünürler de vardır. Bunlardan biri, Helenistik dönemin ilk büyük felsefe okulu olan, kendi ismiyle anılan Epikürosçu Okulun kurucusu, Yunanlı filozof Epikür (MÖ 341-271)'dür.[62]

Epikür, felsefesinin büyük kısmını içeren etik görüşü kapsamında, hazcı etiği savunmuştur. Ona göre insan hayatının gerçek amacı, öncelikle acıdan uzak durarak hazzın bizatihi kendisine ulaşmak ve haz miktarının da olabildiğince artırılmasıdır. Epikür bu sonuca, bütün hayvanların acıdan kaçıp hazza yöneldiğini gözlemlemesi neticesinde varmıştır.[63]

Düşünüre göre tüm ahlâkî tercih ve kaçınmalar bedensel sağlık ve zihinsel sükûnet ile ilişkilendirilmelidir. Nitekim bunlar mutlu bir yaşamın ikiz amaçlarıdır. Acıdan ve korkudan kurtulan bir insanın ruhani çalkantıları yatışır ve eksik olan parçası tamamlanmış olur. Epikür bu yüzden hazzı iyi bir hayatın başlangıcı ve nihai hedefi olarak görmüştür. Nitekim ona göre insan tercihlerini hazzı kıstas alarak yapmaktadır. Filozofun kastettiği haz, bedensel acı ve zihinsel endişelerden özgür olmanın hazzıdır.

[59] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 93-94.
[60] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 59-60.
[61] Yaran, *Ahlak ve Etik*, 19-20.
[62] Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 91.
[63] Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 94-95.

Buna göre hoş bir hayat ayık kafayla olmalıdır. Zira içkili bir parti, cinsel ilişki ya da lüks sofralar hazzın karşılığı olamaz.[64]

Epikür'ün ahlâkî yaklaşımında temel hedef, acı ve korku duygusundan kurtulmaktır. Bu kurtuluş için ise Tanrı ve âhiret inancının terk edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü ona göre ancak bu şekilde insan ruhu sükunete erebilir. Diğer yandan arzularını basite indirgeyen insan, bedenini sağlığa kavuşturabilir. Nihai olarak ise insan bunları gerçekleştirebildiği ölçüde mutlu olacaktır. Çünkü filozofa göre mutluluk haz ile özdeştir. Bu bağlamda haz, hem gerçekleştirilmesi gereken en yüksek iyi, hem de ahlâkî iyi ve kötüyü belirleyen temel kriter konumundadır. Böylece ferdi haz duygusu üzerine temellendirilen Epikür'ün teorisi, genelgeçer ve objektif ahlâk prensiplerine kapıyı kapatmıştır.[65]

Öte yandan o, hazları doğuran üç tür arzu bulunduğunu ifade etmiştir. Buna göre ilk arzu türüne örnek olarak yiyecek ve içecek örneğini vermiş, bu arzu türünün hem doğal hem de zorunlu olduğunu belirtmiştir. İkinci arzu türüne cinsel arzuları örnek gösteren düşünür bu tür bir arzunun doğal fakat zorunlu olmadığını söylemiştir. Üçüncü tür arzulara örnek olarak da zenginlik ve lüks isteğini göstermiş, bu arzuları da ne doğal ne de zorunlu kabul etmemiştir. Ayrıca Epikür, savunduğu hazcı etik anlayışını destekleyen erdemli hayat telakkisini ortaya koymuştur. Erdemli hayat telakkisine göre temel erdem bilgeliktir. Bilge kimse, kendi doğasının ihtiyaç duyduğu en azı belirleyebilecek kişiyi ifade eder. Böyle bir insan bu ihtiyaçları da kolaylıkla karşılayabilecek insandır. Bu ihtiyaçları karşılamayan bilge insanın ruh hali dengededir. Ruhsal sükunete ermiştir. Çünkü bilge kişinin ekmek ve sudan oluşan öğünü, ona bir aşçının çok lezzetli yemeklerinden daha çok mutluluk verir. Nitekim bilgeliğe ulaşmış birisi yalnızca az tüketmeyi değil, az şeyle yetinmeyi de öğrenmiş kişidir. Dolayısıyla denebilir ki insan doğasının aradığı en yüksek haz, ruhsal denge ve ruhsal sükunettir. Bu en yüksek haza ise korkulardan ve acılardan kurtulduğumuz, hazlar arasında önem derecesine göre bir öncelik sırası belirlediğimiz ve merakımız ile öğrenme isteklerimizi tatmin etmeye çalıştığımız zaman ulaşabiliriz.[66]

---

[64] Epikür, *Mutlu Olma Sanatı*, çev. Ata Leblebici (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021), 77-80.
[65] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 64.
[66] Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 95-96.

Benzer şekilde İngiliz filozof Jeremy Bentham (1748-1832), ahlâkî normları temellendirirken tüm canlıların acıdan kaçarak hazza yöneldiğini savunmuştur. Çünkü haz ne derece artarsa insanın mutluluğu da o derecede artacaktır. Ona göre dünyaya sırtını çeviren dindar insan bile, aslında öteki dünyada elde etmeyi umduğu mutluluk uğruna bunu yapmaktadır. Ayrıca Bentham'a göre fayda ilkesi; en fazla kişinin en yüksek seviyede mutluluğunu ifade eder. Dolayısıyla bir eylemin ahlâkîliğinin ölçütü de tek tek fertlerin mutluluğu değil, en çok sayıda kişinin mutluluğudur.[67] Bu bağlamda faydalı olanın tanımını da *"mutluluğu artıracak ya da engelleyecek olan şeyler"* şeklinde yapmıştır. Ayrıca düşünüre göre iyilik ve kötülüğün ölçütü ıstırap ve hazza bağlıdır. Dolayısıyla yapacağımız her iş, ağzımızdan çıkan her söz, aklımızdan geçen her şey bu ikisi tarafından belirlenmektedir.[68]

Yine John Stuart Mill'e (1806-1873) göre ahlâk felsefesinde haz duygusu insan davranışına yön veren gayedir. Ahlâkî iyi ve kötüyü belirleyen temel kriter haz duygusudur. Mill'deki gaye, toplumun mutluluğunu amaçlar. Sempati duygusu kişiyi, toplumun mutluluğunu gerçekleştirmeye sevk eder. Toplumun mutluluğunu amaçlayan bu sempati duygusu aynı zamanda ahlâkî yükümlülüğün de kaynağıdır. Duygu ile temellendiren diğer yaklaşımlarla birlikte Mill'in bu yaklaşımı da ahlâkı, hüküm verilen bir mesele olmaktan çıkararak bir duygu konusu haline getirmektedir.[69]

Düşünürün savunduğu *Faydacılık* veya *En Büyük Mutluluk İlkesi* insan eylemlerini mutluluğu artırdığı derecede doğru, mutluluğun tersine neden oldukları oranla da yanlış kabul etmektedir. Bu anlamda mutluluk, acının yokluğu ve hazzın varlığını ifade eder. Hazdan mahrumiyet ve acı ise mutsuzluğun sebebi kabul edilmiştir. Bu yaklaşıma göre bu durum insan eylemlerinin amacıdır ve ahlâkın da ölçütüdür.[70] Bu bağlamda Mill, arzulanabilir tek şeyin mutluluk olduğunu bunun dışındaki tüm şeylerin bu amaca giden araçlar olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında ahlâkîlik ölçütü olmasından dolayı mutluluğun her bir insan için iyi olduğunu ve dolayısıyla umumi mutluluğun bütün insanlar için iyi olacağını savunmuştur.[71]

---

[67] Çilingir, *Ahlak Felsefesine Giriş*, 79-80.
[68] Jeremy Bentham, *Ahlak ve Yasama İlkeleri*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu - Uğur Kaşif Boyacı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 17.
[69] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 80.
[70] John Stuart Mill, *Faydacılık*, çev. Erkut Soyer (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2020), 12-19.
[71] Mill, *Faydacılık*, 45-50.

John Stuart Mill, sanayi devriminin etkilerinin hissedildiği, tüketim kültürünün dünyayı artık değiştirme durumuna geldiği bir dönemde bilimci, doğalcı, pozitivist bir düşünür olarak Aydınlanma felsefesi çizgisinde ortaya çıkmıştır. Dönemin manevi, entelektüel ve sosyal özgürlük gibi problemleri karşısında bilimsel bilginin, dolayısıyla bireysel özgürlükle insani mutluluğun ilerlemesine pozitif katkı sağlayacak bir felsefe geliştirme amacı içinde olmuştur. Ona göre etik ve politik problem, aynı zamanda bir aydınlanma problemi olmuştur.[72]

İskoç Aydınlanma felsefesinin filozoflarından olan David Hume'da (1711-1776), ahlâkı, duygu ile temellendiren bir diğer isimdir. Hume aklı, duygu ve tutkuların emrine vermiştir. Ahlâkî hayatı da tecrübi verilerle izah etmiştir. Buna göre ahlâkî seçimlerin kaynağı olarak 'duygu' kabul edilmiş, iyi olanla kötü olan arasındaki fark da yine duygu tarafından belirlenmiştir.[73] Düşünüre göre aklın işlevi, insana mutluluğa ulaşma ve mutsuzluktan kaçınma araçlarını göstermektir. Akıl, istemeye ve iradeye yönelik ilk kaynaktır. Hume'a göre akıl saklanılan ve bilinmeyenin keşfine insanı yönlendirerek ona son suçlamanın veya onamanın duygusunu hissetmesini sağlamaktadır.[74]

Duygucu filozoflardan bir diğeri olan Alfred Jules Ayer (1910-1989), ahlâkî bilginin olmadığını iyi, kötü, doğru, yanlıştan bahsettiğimiz zaman ise onaylamak ve onaylamamak ile ilgili duygularımızdan söz ettiğimizi söylemiştir.[75] Ona göre etik ifadeler, insanlardaki temelsiz olan ve bu sebeple bilişsel olmayan bir takım hissi durumların dışavurum şeklidir. Ayer'in savunduğu doğrulama ilkesi, yalnızca deneyimsel ve mantıksal bir metodun geçerli olduğu ilkesini savunmuştur. Dolayısıyla kötü, iyi, doğru, yanlış gibi etik terimler rasyonaliteyi değil, bilinç dışı hissi duyguları ifade etmektedir.[76] *"Ayer'e göre ahlâkî hükümlerin ciddi kavramsal çözümlemeleri yapıldığında, bunların rasyonel değerlendirmeler değil, 'ben yalancılığı sevmiyorum' türünden duygusal ya da 'bence, yalancılık etmesen iyi olur' türünden öğütsel ifadeler olduğu ortaya çıkar."*[77]

---

[72] Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 498-499.
[73] Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, 71.
[74] David Hume, *Ahlak İlkeleri Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Nil Demir (Ankara: Fol Kitap, 2022), 131-140.
[75] Yaran, *Ahlak ve Etik*, 20.
[76] Resul Yüksel, "Ayer'in Emotivizm'inde Etik İfadelerin Bilişsel İmkânı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 31 (Bahar 2021), 389.
[77] Yaran, *Ahlak ve Etik*, 31.

Ahlâkın kaynağını Tanrı dışında başka sebepler ile temellendiren düşünürlere göre ahlâkın kaynağını yalnızca Tanrı'ya bağlamak, Tanrı'yı despot bir kral konumuna düşürecektir. Çünkü bu durumda Tanrı, ahlâkî ilkeleri keyfine göre belirleme gücüne sahip olacaktır. Bu güç Tanrı'ya keyfi şekilde dilediği şeyin yapılmasını iyi, dilediğini de kötü olarak buyurma imkânı verecektir. Oysa Tanrı'yı kendi doğası içinde değerlendirdiğimiz takdirde yukarıda ifade edilen yaklaşım anlamsız olacaktır. Çünkü Tanrı, buyruklarını sonsuz sıfatlarıyla gerçekleştirir. Dolayısıyla Tanrı, ilim sıfatıyla neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilir, irade sıfatıyla bunun yapılması veya yapılmamasını ister. Tanrı'nın tüm eylemlerinde olduğu gibi ahlâkî buyruklarında da mutlak iyilik, mükemmellik ve kudret gibi diğer tüm sıfatları devreye girer. Bu yüzden Tanrı, kötü bir eylemi mantıksal açıdan buyurabilir durumda olsa bile kendi doğası gereği böyle eylemleri buyurması imkânsızdır. Ahlâkî olarak kötü olarak nitelenen hırsızlık, aldatma, tecavüz gibi eylemleri Tanrı, kendi doğasıyla bağdaşmayacağından dolayı buyurmayacaktır.[78]

1.4.2.3. Ahlâk Teolojisi

Ahlâk teolojisinde Tanrı, ahlâkın bir parçası olarak görülmektedir. Bu yaklaşıma göre ahlâktan hareketle Tanrı'nın var olduğu savunulmuştur. Teolojik ahlâkta ahlâk dinden çıkarılıyorken, ahlâk teolojisinde ise ahlâkın kendisinden Tanrı çıkarılmaktadır. Bu düşünüş biçimi düşünce tarihinde Kant'la özdeşleşmiştir. Ayrıca ahlâk pratik aklın üzerine temellendirilmiştir. Bu anlamda akıl doğru ve iyinin kavrayıcısı konumundadır. Nitekim Kant, bütün ahlâk kavramlarının yeri ve kaynağının tamamen akılda bulunduğunu söylemiştir.[79] *"Kant ahlâkının temel amacı, akla uygun davranma, onun sesini dinleme ve bir ödev olarak kendini ortaya koyan ahlâkî buyruğa uymadır."*[80] Rashdall, Taylor ve Sorley gibi düşünürlerde, Kant'ın görüşünü benimseyen isimlerdir. Söz konusu bu isimlerin ortaya attığı yeni yorumlar, yaptıkları değişiklikler büyük ölçüde Kant'ın çizmiş olduğu çizginin dışına çıkmamıştır.[81]

[78] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 210-213.
[79] İmmanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002), 27; Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 215.
[80] Aziz Sekman, "Kant'ın Ahlak Delili", *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi* 3/2 (2017), 61.
[81] Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, 13.

Kant, kendi çağına kadar gelen düşünüş biçimlerinden farklı olarak Tanrı-ahlâk ilişkisinin ancak ahlâkı temel alarak anlaşılabileceğini savunmuştur. Ahlâkî kişiliğini kazanan insan, iyi bir değerlendirme ve düşünme faaliyeti neticesinde, pratik hayatında karşılaştığı veriler vasıtasıyla bir yaratıcı fikrine ulaşabilir. Bu yönüyle Kant'ın ahlâk delili daha çok teistik görüşleri destekler niteliktedir.[82]

Kant'ın ahlâk teolojisi özgürlük, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'nın varlığı varsayımını temel almıştır.[83] Bu bağlamda en yüksek iyinin kaynağı Tanrı'dan başkası değildir. Kant söz konusu ahlâk teolojisiyle Tanrı kavramının kaynağını aramaktadır.[84]

İnsan için en yüksek iyiye ulaşmak, tecrübe edebileceği alanın dışında kalmaktadır. Çünkü bu durum fenomen alanı aşan bir konudur.[85] Bu yüzden en yüksek iyinin gerçekleşmesinin koşulu Tanrı ve ölümsüzlüktür. En yüksek iyi kavramı sayesinde insanlar dine yönelmiştir.[86] Ayrıca insanların ahlâklı yaşayabilmesi için dogmatik inançsızlığa saplanmaması gerekir. Kant'ın bu görüşüne göre inançsızlık, insanı ahlâkî bir çöküntüye götürmektedir.[87]

Kant'a göre üzerinde sürekli ve hayranlıkla düşünülmesi gereken iki şey vardır. Bunlardan ilki üstümüzdeki yıldızlı göktür. Sayısız dünyaların çokluğunu ifade eden bu ilk düşünce, önemini yok edecek olan bir olgunun düşüncesinden başka bir anlam ifade etmez. Diğer düşünce ise içimizdeki ahlâk yasasıdır. Bu ikinci düşünce ise bize sonsuzluğu olan bir dünya hakkında bilgi vermesinden dolayı önemlidir. Çünkü Kant'a göre düşünen bir varlık olan insanın benliğinin değerinin sonsuza kadar yükselmesi bu düşüncede saklıdır. Hayvanlıktan ve bütün duyulardan bağımsız olan bir yaşamın ortaya çıkması bu ikinci düşünce ile var olabilir. Bunu da geçici yaşam koşulları ve sınırlarıyla çevrilmeden, sonsuza doğru gidebilmesine borçludur.[88]

Kant'ın yaklaşımına göre insanın içinde Tanrı'nın sesi olarak isimlendirebileceğimiz vicdan ismi verilen bir ahlâk yasası vardır. Bu ahlâk yasasına göre

[82] Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, 159.
[83] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 216.
[84] Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, 25.
[85] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 216.
[86] Sekman, "Kant'ın Ahlak Delili", 61.
[87] Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, 34.
[88] İmmanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, çev. İsmet Zeki Eyuboğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2008), 221-222.

insan neyi yapması neyi yapmaması gerektiğini bilebilir. Ayrıca vicdanı sayesinde bu dünyada en yüksek iyinin gerçekleşmesini sağlamaya çalışır. Çünkü insanı vicdanı en yüksek iyiyi gerçekleştirmeye zorlar. En yüksek iyi olarak ifade edilen şey ise mutlulukla ahlâkın birleşmesi olarak açıklanmıştır.[89]

Ahlâktan hareket ederek Tanrı'nın varlığını temellendirmeye çalışan Kant'a göre ahlâk yasalarının kilit kavramı iradenin özgürlüğüdür.[90] Çünkü insan, ilahi buyruk teorisinde olduğu gibi ahlâkî ilkelerin Tanrı tarafından bildirildiğini kabul etmiş olsa kendi aklı ve buyruklar arasında kalacaktır. İlahi buyruklar ve Tanrı'nın otoritesini kabul etmesi halinde ise kendi özgürlüğüne aykırı davranacaktır. Dolayısıyla Kant'ta göre insan, kendi ahlâk ilkesini kendisi belirlemediği sürece özgürce davranmış kabul edilemez.[91]

Ruhun ölümsüzlüğü varsayımında en yüksek iyiye ulaşmak yaşanılan âlemde mümkün olmadığından insanın varlığı ve kişiliğinin başka bir âlemde devam etmesi gerekir. Bu da ruhun ölümsüz olmasıyla mümkündür. Ruhun ölümsüzlüğüne de ancak âhiretin varlığı sayesinde erişilebilir. Âhiret inancının varlığı da Tanrı inancının kabulünü gerektirmektedir.[92]

Yukarıda da ismini zikrettiğimiz Rashdall, Sorley ve Taylor'un savundukları görüşler her ne kadar Kant'ın çizdiği sınırlar dahilinde gelişim göstermişse de Kant'ın Tanrı anlayışından birtakım farklılıklar içermektedir. Öncelikle söz konusu bu düşünürlere göre eğer Tanrı varsa O hem varlığın hem de değerin bizzat kaynağıdır. Kant'ın yaklaşımında Tanrı-ahlâk ilişkisi tek yönlüyken, zikredilen düşünürlerde bu ilişki çift yönlüdür. Kant'a göre ahlâktan Tanrı'ya ulaşılabilir. Fakat Tanrı'dan ahlâka ulaşılamaz. Oysa Rashdall, Sorley ve Taylor için ahlâktan Tanrı'ya ulaşılabildiği gibi Tanrı'dan da ahlâka ulaşılabilmektedir.[93]

Sonuç olarak Kant, insanın Tanrı'nın varlığına inanmadan da ahlâkî sorumlulukların neler olduğunu bilebileceğini fakat bu ahlâkî sorumlulukları yerine getirebilmesi için Tanrı'nın varlığına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanmasının zorunlu

[89] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 215-216.
[90] Sekman, "Kant'ın Ahlak Delili", 61.
[91] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 216.
[92] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 216-217.
[93] Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, 160.

olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ahlâkî ümitsizliğe düşmeden, her türlü fedakârlığı ve zorluğu da göze alarak insanın ahlâk yolunda yürüyebilmesi için en yüksek iyinin gerçekleşeceğine inanması gerekmektedir. Bu inanca sahip olabilmenin şartı ise dogmatik inançsızlığa düşmemekten geçmektedir. Ahlâk kanıtı, ahlâkî tecrübenin herkes tarafından doğrudan doğruya görülebilir olması, insanı merkez alan hareket noktası yoluyla Tanrı'nın varlığına ulaşması ve ahlâkî tecrübeye güç kazandırması sayesinde dini inançları desteklemesinden dolayı, düşünce dünyasında ilgiyi üzerine toplamıştır. Bunun yanında dini tecrübe kanıtı gibi başka kanıtları da destekliyor olması ilgi görmesini sağlayan diğer bir etkendir.[94]

[94] Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, 36-50.

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİZM

2.1. Yeni Ateizm ve Ortaya Çıkışı

2.1.1. Ateizmin Tanımı

Tanrı'nın varlığına inanç konusu insanlığın varoluşuyla birlikte en çok tartışılan konulardan olmuştur. Ben kimim? Nereden geldim? Nereye gidiyorum? İçerisinde bulunduğum evren nasıl oluştu? Buna benzer sorular etrafında tartışılan bu konu, düşünce tarihinde Tanrı'nın varlığı, sıfatları ve evrenle ilişkisi bağlamında, genellikle mutlak otoriteyi Tanrı'ya hasredip kendisi dâhil evren ve içerisindeki her şeyi onun üzerinden anlamlandıran anlayış tek bir Tanrı'ya olan inancı ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşıma düşünce tarihinde genel olarak teizm adı verilir. Buna karşın varoluşu kutsal bir varlığa atfetmeden açıklayan teizmin ileri sürdüğü şekliyle herhangi bir Tanrı'nın var olmadığını ileri süren ateizm düşüncesi de en az teizm kadar eski tarihsel geçmişi olan bir yaklaşımdır.[95] Tanrı'nın varlığı problemi söz konusu olunca teizm ve ateizm akımları düşünce tarihinden itibaren süregelmiş bu tartışmaya daha net ve keskin cevaplar vermesi açısından dikkat çekmektedir. Nitekim söz konusu bu probleme deizm ve agnostisizm yaklaşımları daha bulanık cevaplar vermiştir. Bu anlamda kabulden redde doğru bir tasnif yaptığımızda sırasıyla teizm, deizm, agnostisizm ve ateizm ana başlıklarını zikredebiliriz.[96]

Düşünce tarihinde kökleri felsefenin başlangıcına kadar giden ateizmin birden çok çeşidinden söz edilmektedir. Çünkü Antik dönemin ateistik fikirleri ile Orta ve Yeni çağ ateist anlayışları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Yunan filozofları arasında tanrıları inkâr edenler çıkmış olsa da Yunan halk inanışları teistik bir sistem oluşturmadığından dolayı o dönemde teizmin reddi anlamında bir ateizmden söz edilememektedir. Nitekim bugünkü anlamıyla ateizm teistik inanış biçimlerine bağlı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ateizmin gıdasını teizm oluşturmaktadır.[97]

---

[95] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 31.

[96] Sümeyra Turan, *Yeni Ateizm Christopher Hitchens Bağlamında Bir İnceleme* (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2022), 13.

[97] Mehmet Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (01 Haziran 1981), 191-192.

Bugünkü anlamıyla ateizm tanımının ortaya çıkış süreci ise Tanrı'nın varlığının ateistlerce insanın özüne yabancılaşması ve özgürlüğünü kaybetmesi açısından temel bir problem olarak görülmesiyle başlamıştır. Onlar, insan özgürlüğü ile Tanrı iradesi arasında derin bir uçurum olduğunu savunmuştur.[98] Ayrıca bilişsel bir varlık olan insanı evrende hakimiyet kuracağına olan inancı Tanrı'ya ihtiyaç duymadan var oluşun, yaşamın ve ahlâkî değerlerin kaynağını fiziki evrende aramaya yöneltmiştir. Bu yöneliş ile insan hakîkatin ölçüsü olarak kendisini görmüş ve Tanrı'nın varlığını reddetmiştir. Bu reddediş, aydınlanma filozoflarının aklı ve bilimi temele almaları ve modern bilimi felsefi olarak temellendirme cihetine gitmeleri ateizmin bugünkü manada ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Bu anlamda ateizm kavramının ilk defa kullanılması 16. yüzyılda John Cheke tarafından olmuştur. Tanrı'nın yadsınması anlamında ateist olarak isimlendirilen ilk kişi de Diderot olmuştur. Teizm düşüncesindeki Tanrı kavramına, modern bilgi kuramlarının etkisiyle, doğrudan ve dışarıdan meydan okumalar bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu süreçten sonra ateizm artık geleneğin reddi olarak değil, entelektüel bir fenomen olarak kendine yer bulmuştur.[99]

Ateizm bir düşünce sistemidir ve bu düşünce sistemi sosyal bir bilgidir. Ateizm, teizm gibi olgular sosyal bilimlerin konusu olduğundan genellikle herkes kendi düşüncesine göre bir tanımlama yapmaktadır. Dolayısıyla da ateist açısından bu kavramın tanımı farklıyken, teist açısından ateizmin tanımı daha farklı olabilmektedir. Bu yüzden genel geçer bir tanım yapılamaz. Bu sadece ateizm için değil, sosyal bilimleri ilgilendiren bütün konular için geçerlidir.

Ateizm kelimesi, theos kelimesinin önüne a ön takısının gelmesiyle oluşmuştur. Gelen bu ön takı ile tıpkı sosyal-asosyal, normal-anormal kelimelerinde olduğu gibi bir olumsuzluk anlamı ortaya çıkmaktadır.[100] Buna göre theos kelimesi, nasıl ki sonuna gelen izm ile Tanrıcılık ve Tanrı'ya inanma anlamlarına geliyorsa, aynı şekilde olumsuzlanması olan a-teizm ile de Tanrı'ya inanmama ve onu yadsıma anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla ateist, Tanrı'yı hayatına ve düşünce dünyasına sokmayan kişiye denir. Ateizm, Tanrı'nın varlığını kabul etmeyip tecrübe edilen her şeyi somut evrenden

[98] Mehmet Latif Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 20.
[99] Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 324; Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 77.
[100] Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", 189.

açıklamaya çalışır. Bunu yaparken doğaüstü aşkın bir varlığa başvurmaz. Ayrıca teizmin argümanlarını yeterli görmeyerek Tanrı'nın varlığı aleyhine düşünceler öne sürmektedir.[101] Ateist düşüncede Tanrı'nın reddi, devamında doğaüstü ve aşkın gerçekliğin reddi ile nihayete ulaşmıştır. [102]

Ateizmin reddettiği Tanrı tasavvurunu daha iyi anlamak için teizmin Tanrı düşüncesine kısaca yer vermek gerekir. Teizm açısından Tanrı, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen mutlak kudret sahibi bir varlıktır. Aynı zamanda âlemi yokluktan, hiçlikten var edendir. Ayrıca yarattığı âleme dilediğinde müdahale etme kudretine sahiptir. Bu müdahale hem tarihe hem de evrene müdahale şeklinde gerçekleşir. Tanrı'nın tarihe müdahalesi vahiy olgusuyla ifade edilirken, Tanrı'nın evrene müdahalesi mucize yoluyla anlamlandırılmaktadır. Dolayısıyla teizm açısından vahiy, mucize vazgeçilmez temel dini unsurlardır. Ateizm ise olanı, varoluşu, fiziki âlemden hareketle açıkladığı için teizmin tasavvur ettiği bu dini düşünceyi reddetmektedir.

Dilimizde ateizm inançsızlık, inkarcılık ve tanrıtanımazlık kelimeleriyle ifade edilmektedir. Fakat yaygın kullanımı yine de ateizm sözcüğü olmuştur.[103] Nitekim ateizm denilince zihnimizde bir resim şekillenmektedir. İslam dünyasına baktığımızda ise ateizm yerine geçen farklı kavramların kullanıldığı görülmektedir. Bu kavramlar Arapça kökenli ilhad, mülhid ve bazen de dehr, dehriyyun kelimeleridir.[104] Ama bu kavramların ateizmi anlamsal açıdan tam olarak karşılayıp karşılamadığı da tartışmaya açık bir konudur. İslam düşüncesinde ateizm teriminin anlam bütünlüğünü tam karşılayacak bir kelimenin bulunmaması, ateizmin bir hareket ve anlayış olarak İslam düşünce tarihinde tarihsel ve düşünsel bir altyapıya sahip olmamasından ve biraz da ithal bir düşünce olarak kalmasından kaynaklanmaktadır.[105]

Her düşünce gibi ateizm düşüncesi de bu düşünceyi benimseyen ateistler arasında farklı yorumlanmıştır. Çünkü insan doğası birbirinden farklıdır. Dolayısıyla farklı ateist anlayışlarının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda insan zihninde doğuştan

---

[101] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 74.
[102] Julian Baggini, *Ateizm*, çev. M. Barış Gümüşbaş (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2019), 12.
[103] Aydın. Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı* (Ankara: DİB Yayınları, 2019); Aydın. Topaloğlu, *Teizm & Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 17.
[104] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 74.
[105] Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (01 Ocak 2005), 350.

Tanrı fikrinin olmadığı dolayısıyla reddedilecek herhangi bir şeyin olmadığını savunan mutlak ateizm; düşünerek, tartışarak ve akli bir çaba yoluyla Tanrı'nın varlığını reddeden teorik ateizm; gündelik yaşam içerisinde gerek söz, gerek davranışlarıyla Tanrı yokmuş gibi yaşayan ve Tanrı'sız bir dünya ve yaşam kurmayı düşleyen pratik ateizm; Tanrı'nın varlığı ve yokluğu tartışmalarını anlamsız bulan dolayısıyla bu hususlara ilgisiz kalmayı tercih eden ilgisizlerin ateizmi ve felsefi bir konu olan ateizmin, politik bir kabul halini almasıyla ortaya çıkan ideolojik ateizm bu farklı anlayışlara örnektir.[106]

2.1.2. Yeni Ateizm ve Dört Atlı

Yeni Ateizm 2000'li yılların başlarında ortaya çıkan daha çok 2004 ile 2007 yılları arasında Sam Harris'in *İnancın Sonu* (2004) ve *Hristiyan Bir Ulusa Mektup* (2006), Daniel Dennett'in *Büyüyü Bozmak* (2006), Christopher Hitchens'in *Tanrı Büyük Değildir* (2007) ve Richard Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* (2006) kitaplarıyla birlikte literatüre giren Tanrı'nın reddi anlamında bir yaklaşımdır. Özellikle 2007 yılında Uluslararası Ateist Birliği'nin yıllık konferansı için Washington şehrine gelen Christopher Hitchens, Richard Dawkins, Sam Harris ve Daniel Dennett'ın kendi aralarında yapmış oldukları sohbetin videosu, sanal âleme yüklenmesiyle birlikte dünya üzerinde büyük bir ilgiyle karşılaşmıştır.[107] Bu ilgi neticesinde Yeni Ateizm adını alan günümüzün modern bir ateizm yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Ülkemizde ise bu görüşe sahip olduğunu söyleyebileceğimiz kişilerden biri Celal Şengör'dür.

Bu düşünceyi savunanların ileri sürmüş olduğu yaklaşımın Yeni Ateizm olarak isimlendirilmesinin sebebi eski ya da klasik ateistlerden farklı görüşler barındırıyor olmasıdır. Bu anlamda yukarıda yapılan ateizm tanımlarında geçen özellikleri taşıyor olsa da onlardan ayrılan yönleri bulunmaktadır.[108] Temelde bilimden faydalandığı ve bilimle ateizmi özdeşleştirdiği için "Bilimsel Ateizm" olarak da isimlendirilebilen[109] bu yaklaşım, kavram olarak ilk defa 2005 yılında Ronald Aronson tarafından *BookForum*

[106] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, 25-31.
[107] "Mahşerin Dört Atlısı HD: Richard Dawkins ile Tartışmalar, Bölüm 1", haz. Richard Dawkins; "The Four Horsemen: Hour 2 of 2 - Discussions with Richard Dawkins, Ep 1", haz. Richard Dawkins Foundation for Reason & Science; Christopher Hitchens vd., *Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi*, çev. Melisa Miller - Barbaros Efe Güner (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2019).
[108] Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Diyanet Aylık Dergi* 320 (2017), 23.
[109] Emre Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18/2 (30 Eylül 2019), 480.

dergisinin "Is God Still Dead" başlıklı sayısında kullanılmıştır.[110] Fakat Yeni Ateizm kalıbının popülerlik kazanması 2006 yılında Wired dergisinde Gary Wolf'ün yayımladığı "The Church of the Non-Believers" başlıklı yazısından sonra gerçekleşmiştir.[111] Bu ekol Sam Harris, Richard Dawkins, Christopher Hitchens ve Daniel Dennett ile ortaya çıktığından onlara aynı zamanda "Mahşerin Dört Atlısı" da denmektedir. Nitekim bu niteleme ismi geçen düşünürler ile özdeşleşmiştir.[112]

Yeni Ateizm, 11 Eylül 2001'de gerçekleştirilen saldırılardan sonra din adına bu suçların işlendiği düşüncesinden hareketle ortaya çıkan anlayıştır. Nitekim inansın ya da inanmasın birçok insan bu saldırılardan sonra bir dinin Tanrı adına bu kadar insanın öldürülmesine nasıl yönlendirebildiğini sorgulamıştır. Bu anlamda Sam Harris 2004 yılında kaleme aldığı *İnancın Sonu* kitabında tüm dinleri acımasızca eleştirmiştir. Dinlerin modern dünyada yeri olmadığını, sadece kötülük ve yıkıma sebep olduğunu savunmuştur. Ayrıca sadece dini inancından sıyrılmış insanların militan bir dine karşı akılcı ve etkin mücadele verebileceğini ifade etmiştir. 2006 yılına gelindiğinde Harris, *İnancın Sonu* kitabına getirilen eleştirilere yanıt niteliğinde *Hristiyan Ulusuna Mektup* isimli eserini yayımlamıştır. Aynı yıl çeşitli mecralarda ateizmi savunan Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* kitabını çıkarmıştır. Bu çalışmasında Dawkins, Tanrı'nın varlığına karşı bilimsel söylemler ile bir tartışma başlatmayı amaçlamıştır. Nitekim bunu yaparken kendi alanı olan biyoloji dalından bolca faydalanmıştır. Dinin karşısına bilimi yerleştirmiş ve Tanrı'nın olmadığını kanıtlama çabasına girmiştir. Yine aynı yıl Ordinaryüs Profesör unvanına sahip Daniel Dennett *Büyüyü Bozmak* adlı kitabını çıkarmış, dinin insanların zihnini ele geçiren ve uyuşturan çok zararlı bir büyü olduğunu savunmuştur. Bu anlamda bilim ile dinin aynı çatı altında bir arada olamayacağını ifade etmiştir. Dennett, kendisinin bilimsel addettiği yöntemle bu büyüyü bozmak istediğini söylemiştir. 2007 yılına gelindiğinde Christopher Hitchens *Tanrı Büyük Değildir* kitabını yayımlamış Tanrı'nın olmadığını bilimsel araçlardan daha çok mesleği olan gazetecilik

[110] Ronald Aronson, "Faith no More?", *BookForum* October/November (2005)16-19 nkl. Turan, *Yeni Ateizm*, 20.
[111] Gary Wolf, "The Church of the Non-Believers", *Wired* (Erişim 12 Mayıs 2023).
[112] Kemal Batak, *Naturalizm Çıkmazı: Dennett'dan Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri Ve Teistik Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 16.

alanını felsefeyle eşgüdümlü kullanarak ispatlamaya çalışmıştır. Bu anlamda o dinleri savaşlardan, soykırımlardan ve işkencelerden sorumlu tutmuştur.[113]

Henüz yeni olan bu ateizm çeşidinin çokça taraftar bulması ve bir anda yükseliş göstermesi kendisini Müslüman olarak tanımlayan bir grubun intihar eylemi yaparak masum insanların ölmesine neden olduğu döneme denk gelmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim 11 Eylül saldırılarının etkisindeki toplumun o dönemde yeni ateist düşünürler tarafından peş peşe yayımlanan din karşıtı kitaplara ilgisi kaçınılmaz olmuştur.[114] Bununla beraber gelişen teknoloji, medya iletişim araçlarının yaygınlaşması bu ateist akımının geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır.

Yeni Ateizm düşünürleri, hayatlarında dine yer vermeyen seküler kişiler olmanın ötesindedir. Çünkü onlar Tanrı'nın var olmadığından emindir ve bu konuda şüpheleri yoktur. Onlara göre din, eski dönemlere ait bir kalıntıdan fazlası değildir. Bu nedenle bugünün dünyasında din, toplum hayatından tamamen silinmelidir. Nitekim kendileri de bu amaç doğrultusunda dinin öğretilerine karşı mücadele halinde olmuşlardır. Çünkü hakîkatin kendi tekellerinde olduğunu varsaymaktadırlar. Yeni Ateistler, bu yaklaşım ve tavırlarından dolayı "militarist ateistler" olarak da isimlendirilmiştir.[115] Ayrıca alternatif görüşleri yok saymaları ve onlara hakaret edip dışsallaştırmalarından dolayı Yeni Ateizm düşüncesi fikri veya teolojik bir iddia olmasından ziyade bir ideoloji olarak değerlendirildiği olmuştur.[116] Dahası kitaplarında kullandıkları hitabet yöntemleriyle de dikkat çekmişlerdir. Buna göre uzun hikayelerle, alaycı üsluplarıyla, başvurdukları ilginç benzetmelerle, duygu yüklü anlatımlarla vb. fikirlerini nakletmeyi tercih etmişlerdir. Kısacası Yeni Ateistler sundukları bilgiden ziyade bu bilgiyi sunuş tarzlarıyla ön planda olmuşlardır.[117]

---

[113] Amir D. Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir mi?*, çev. Suat İdil (İstanbul: Ka Kitap, 2015), 17-23; Saliha Şanlısoy Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 99.
[114] Turan, *Yeni Ateizm,* 16.
[115] Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi Ve Sosyolojik Analizi* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018), 35-37; İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2020), 52.
[116] Emine Öğük, *Yeni Ateistlerin Yanılgıları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 222-223.
[117] Mehmet Şükrü Özkan, *Yeni Ateizmin Dini Bilimcilik Bilimci Natüralist Dünya Görüşünün Eleştirisi* (Ankara: Elis Yayınları, 2021), 146.

Yeni Ateizm düşünürleri kitaplarında öncelikle cemaat dinlerini hedef almıştır. Dinleri eleştirdikleri noktalardan bir tanesi onların sert üslupları ve tutucu vaazlarıdır. Buna rağmen kitaplarında seçtikleri dil ve üslup eleştirdikleri dinlerden geri kalmamıştır. Çünkü onlara göre her şey ya beyaz ya da siyah olmalıydı. Belirsizlik ve ortada olma durumu söz konusu olamazdı. Bu yüzden dinlere karşı en ufak sempatisi olanları da hain ilan etmişlerdir.[118] Örneğin Dawkins, ilerleyen yaşlarında bilimin verilerine atıfta bulunarak Tanrı'nın varlığına ikna olduğunu belirten ateist felsefeci Anthony Flew için "dönek" ithamında bulunmuştur.[119]

2.1.2.1. Sam Harris

Tam adı Samuel Benjamin Harris olan düşünür, 8 Nisan 1967 yılında ABD'nin Los Angeles şehrinde doğmuştur. Yazarlığının yanında filozof, sinirbilimci ve podcast konuşmacısı olarak tanınmaktadır.[120] Annesi Susan Spivak Harris, ünlü bir televizyon komedi yazarı ve yapımcısıdır.[121] Babası Berkeley Harris'de ünlü bir aktördür. Anne ve babası kendisi küçük yaşındayken boşanmıştır.[122]

Düşünür, on altı yaşında Colorado dağlarında manevi bir inziva ve oruç deneyimine katılmak üzere yirmi üç gün sürecek bir kampa dahil olmuştur. Bu kamp ile hayatında ilk defa ailesinden uzakta günler geçirmiş fakat ev konforundan uzak olan kamp ortamını sevememiştir. Bu duruma canı sıkılmış ve özlemle evine dönmüştür. 1987'de Stanford Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne devam ederken bir arkadaşıyla Ekstazi adıyla bilinen kimyasal bir uyuşturucu kullanmış ve bu deneyimden sonra insan aklının potansiyeli hakkındaki düşüncelerinin tamamen değiştiğini ifade etmiştir. Bu yeni kavrayış durumu ile hayatında felsefi sorgulamalara yönelmiştir. Bu anlamda uyuşturucu haplara bağlı kalmadan da bilinci uyanık tutmanın mümkün olup olmadığını araştırmaya koyulmuştur.[123] Bunun için okuluna 11 yıl ara vermiş, Hindistan'a ve Nepal'a meditasyon üzerine çalışmalar yapmaya gitmiştir. Bu doğrultuda haftalarca süren inzivalara girmiştir. Hayatının geri kalanında Harris, insanların kendi iç dünyalarını anlamaları ve dinsiz bir

[118] Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev. Zeynep Ertan - Hasan Kaya (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2011), 12.
[119] Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Melisa Miller (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2020), 116.
[120] "About: Sam Harris", *DBpedia* (Erişim 11 Mart 2023).
[121] "Susan Harris", *Television Academy* (Erişim 11 Mart 2023).
[122] "Berkeley Harris", *IMDb* (Erişim 11 Mart 2023).
[123] Sam Harris, *Uyanış: Bir Yol Haritası*, çev. Bilge Gündüz (İstanbul: Butik Yayıncılık, 2016), 7-12.

maneviyatı nasıl yaşayabilecekleri konusunda rehberlik yapmak üzerine çalışmalarına ağırlık vermiştir.[124]

1997 yılında tekrar ülkesine dönerek 2000 yılında Stanford Üniversitesi'ndeki felsefe eğitimini tamamlamıştır. 2009 yılında California Üniversitesi'nde Prof. Dr. Mark S. Cohen danışmanlığında bilişsel nörobilim alanında doktorasını tamamlamıştır. Doktora konusu ise *bilimin insanı değerleri belirleyip belirleyemediği* sorunu üzerinedir. Bu alanda yaptığı çalışmaları *Ahlâkın Coğrafyası: Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?* isimli kitabında yayımlamıştır.[125] Bizde çalışmamızda Sam Harris'in ahlâkın kaynağını temellendirmesini incelerken bu eserinden sıkça faydalandık.

Harris, bilim yazarları için editörlük yapan Annaka Harris ile 2004 yılında evlenmiştir. Eşi, aynı zamanda Sam Harris'in eserlerine de editörlük yapmaktadır. Ayrıca eşi, *I Wonder* ve *Conscious* isimli iki kitabın yazarıdır ve bu kitaplarıyla *New York Times*'ın en çok satan yazarları arasındadır. Harris çiftinin Emma ve Violet isminde iki kızları vardır.[126]

Harris, modern ve bilimsel anlamda derin düşünmeyi öğrenmek isteyenler için *Waking Up (Uyanış)* adıyla bir meditasyon yöntemi geliştirmiştir. Ayrıca bu yöntemle bağlantılı modern, bilimsel bir bağlamda meditasyon yapmayı öğrenmek isteyenler için *Making Sense* adıyla akıllı telefon uygulaması yapmıştır.[127] Bu sayede takipçilerinin meditasyon uygulamalarına kolaylıkla erişebilmesini sağlamıştır. Düşünür bu çalışmalarından dolayı İngiltere'de *Watkins-Mind, Body, Spirit* temalı dergi tarafından *"2019 yılının 100 Spiritüel İsmi"* listesinde 13. sırada yer almıştır.[128]

Harris'in çalışmaları birçok farklı dile çevrilmiş ve kitapları yüksek satış oranlarına ulaşmıştır. Düşünürün kitapları şunlardır:

1. *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*-New York 2004-(İnancın Sonu: Din, Terör ve Aklın Geleceği)

[124] Andrew Anthony, "Sam Harris, the New Atheist with a Spiritual Side", *The Guardian* (16 Şubat 2019).
[125] Nazmiye Yağcı, *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm, Sam Harris Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 36.
[126] Annaka Harris, "Annaka Harris | ABOUT", *Annaka Harris* (17 Haziran 2013); Yağcı, *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm, Sam Harris Örneği*, 36.
[127] Sam Harris, "Sam Harris | Home of the Making Sense Podcast", *Sam Harris* (Erişim 09 Mayıs 2023).
[128] Leah Russell, "Watkins' Spiritual 100 List for 2019", *Watkins MIND BODY SPIRIT Magazine*, (18 Şubat 2019).

2. *Letter to a Christian Nation*-New York 2006- (Hristiyan Bir Millete Mektup)
3. *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values*-London 2010- (Ahlâkın Coğrafyası: Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?)
4. *Lying*-New York 2011- (Yalan)
5. *Free Will*-New York 2012- (Özgür İrade)
6. *Waking Up*-New York 2014- (Uyanış)
7. *İslam and the Future of Tolerance: A Dialogue*-London 2015- (İslam ve Hoşgörünün Geleceği: Bir Diyalog)
8. *The Four Horsemen: The Discussion that Sparked an Atheist Revolution*-London 2019- (Dört Atlı: Ateist Bir Devrimi Ateşleyen Tartışma)
9. *Making Sense*- New York 2020- (Anlam İnşası)

2.1.2.2. Richard Dawkins

Richard Dawkins, 26 Mart 1941 tarihinde Nairobi, Kenya 'da doğmuştur. Tam adı Clinton Richard Dawkins'dir. Sonradan İngiliz vatandaşı olmuştur. Dawkins'in uzmanlık alanı Biyoloji ve Etolojidir. Etoloji, zooloji alanının alt dallarından biri olarak hayvanların sergilediği davranışları araştırma konusu yapan bilim dalıdır.[129] Babası Clinton John Dawkins II. Dünya Savaşı sırasında silah altına alındıktan sonra aile 1949 yılında İngiltere'ye dönmüştür. Dawkins, ailesine miras yoluyla kalan Oxford yakınlarındaki Over Norton Park adlı çiftlikte büyümüştür. 1954-1959 yılları arasında Oundle Lisesi'ni bitirmiş, daha sonra Oxford şehrindeki Balliol Koleji'nde zooloji eğitimi almıştır. 1962 yılında lisans eğitimini tamamladıktan sonra akademik kariyerine devam ederek 1966 yılında doktorasını tamamlamıştır.[130] Dawkins'in doktora hocası Oxford Üniversitesinden Nobel ödüllü etolog Nikolas Tinbergen'dir. Alan Grafen, Mark Ridley ise doktora öğrencileridir. Charles Darwin, Ronald Fisher, George C. Williams, W. D. Hamilton, Daniel Dennet, Bertrand Russel, Nikolaas Timbergen, John Maynard, Smith,

[129] Sonnur Günaydın Asan, *Richard Dawkins'in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 8.
[130] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 3; "Richard Dawkins | Richard Dawkins Foundation for Reason and Science", *Richard Dawkins Foundation for Reason and Science* (Erişim 09 Mayıs 2023); Richard Dawkins, *Ruhtaki Bilim*, çev. Melisa Miller vd. (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2018), 349.

Robert Trivers gibi biyologlar ve filozoflarlar, Dawkins'in fikirlerinin oluşurken etkilendiği isimlerdir.[131]

Dawkins, 1967-1969 yılları arasında Berkeley'de Hayvan Bilimi Asistan Profesörü olarak California Üniversitesinde çalışmıştır. Üniversite Vietnam Savaşı karşıtlarının yoğun olduğu bir yerdi. O, bu savaş karşıtı fikirlerden etkilenmiştir. Daha sonra 1970 senesinde Oxford Üniversitesi'nde çalışmaya başlamış ve burada doçent olmuştur. 1995 yılından 2008 yılında emekli olana kadar kendisi için Charles Simonyi tarafından oluşturulmuş "Simonyi Professorship for the Public Understanding of Science (Bilimin Halkça Anlaşılması İçin Charles Simonyi Profesörü)" kürsüsünde Oxford Üniversitesi bünyesinde çalışmıştır. Bu görevi alan ilk kişidir.[132] Dawkins, 1967-1984 etolojist Marian Stamp, 1984-1992 Eva Barham ve 1992 aktrist Lalla Ward olmak üzere üç kez evlilik yapmıştır. Dawkins'in Eva Barham ile evliliğinden doğan bir kızı vardır. 1984 doğumlu olan kızının adı Juliet Emma Dawkins'dir.[133]

Dawkins, kendisinin Hristiyanlığın içerisinde bulunan Anglikan inancı doğrultusunda eğitildiğini ifade etmiştir. Başlangıçta samimi bir inanca sahip olduğunu fakat zamanla dünya içerisinde birden fazla dini görüşün olduğunu fark edince şüphe içerisine düştüğünü söylemiştir. Ona göre kendisinin Hristiyan inancına sahip olması dünya üzerinde var olan çok sayıda dinin varlığı göz önüne alındığında tamamen tesadüfi bir durumdur. Çünkü dünyanın başka bir bölgesinde gözlerini açsaydı muhtemelen o bölgenin inancını taşıyor olacağını düşünmektedir. Yaptığı sorgulamalar ve Darwin'nin fikirleriyle tanışması, Dawkins'in mevcut inancından yaklaşık on altılı yaşlarında ayrılmasıyla neticelenmiştir.[134]

Dawkins, günümüzde ateizm düşüncesini benimsemiş isimlerin başında gelmektedir. Kendisini "ateizm savaşçısı" olarak ifade eden düşünür ateizmin en koyu, en fanatik aynı zamanda en çalışkan ve üretken savunucusudur.[135] Bunun yanında kendini "coşkulu bir Darwinci"[136] olarak tanımlayan Dawkins bu doğrultuda evrim teorisini

[131] Günaydın Asan, *Richard Dawkins'in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışları*, 8.
[132] *The Guardian*, "Religion's Misguided Missiles" (15 Eylül 2001); Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 3.
[133] "Richard Dawkins Kimdir - Biyografi.net.tr", *Biyografi* (Erişim 09 Mayıs 2023).
[134] Günaydın Asan, *Richard Dawkins'in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışları*, 10.
[135] Erhan Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı* (İstanbul: Kavim Yayıncılık, 2019), 15.
[136] Richard Dawkins, *Gen Bencildir*, çev. Tunç Tuncay Bilgin - Uygar Polat (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014), 211.

benimsemiş bir bilim adamıdır. Ayrıca düşünür doğruluğun veya gerçekliğin tek kıstası olarak deney ve gözlemi kabul etmiştir. Bu anlamda deney ve gözlemle incelenemeyen ve hakkında bulgular elde edilemeyen şeylerin bir gerçekliğinin olmadığını savunmaktadır.[137] Tanrı'ya inanan insanlar nasıl ki baktıkları her yerde ve her şeyde Tanrı'yı görürler, tüm iyiliklerin ve kötülüklerin Tanrı'dan geldiğine inanırlarsa Dawkins'in evrime bakışı da bu şekildedir. Bu anlamda Dawkins'in dindarların Tanrı'ya atfettikleri nitelikleri evrime atfettiği görülmektedir. Dawkins, birçok ateist bilim insanından farklı olarak günlük hayattaki sıradan davranışlardan, en derin insani duygulara kadar her şeyi evrim teorisi ile açıklamaya çalışmaktadır.[138]

Richard Dawkins, 2006 yılında "Richard Dawkins Foundation for Reason & Science" adıyla bir vakıf kurmuştur. Türkçe anlamı "Akıl ve Bilim için Richard Dawkins Vakfı" olan bu kuruluş, bilimin karşısında en büyük engel olarak dini görmektedir. Din onlara göre kişisel özgürlükleri kısıtlamakta, insan onuruna müdahale etmektedir. Bu düşüncelerle kurulan vakıf, eleştirel düşünmeyi ve insanlar arasındaki karşılıklı saygıyı artırmayı amaç edinmiştir. Ayrıca bilim eğitimi ve kamu politikalarındaki dinin etkilerini ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda vakfın yürüttüğü çalışmalar vardır. "Openly Secular (Açıkça Seküler)", inanmayanların inançsızlıklarını açıklayabilmesini sağlamak ve onların yalnız olmadıklarını hissettirmek için yürütülen projedir. "Teacher Institute for Evolutionary Science (Evrimsel Bilimler Öğretmen Enstitüsü)", ortaokul öğretmenlerine evrimi öğretmek ve evrime getirilen eleştirilere karşı cevaplar sunan araçlar sağlamak bu projenin amacıdır. "Social Media (Sosyal Medya)" projesi, sosyal medya aracılığıyla vakfın amaçlarını büyük kitlelere ulaştırmayı hedeflemektedir. "Changing The Culture (Kültürü Değiştirmek)", bu proje laikliği desteklemek ve bilimsel cehaletle mücadele etmek için tiyatro, televizyon gibi platformlara içerikler üretmek yoluyla kültürü değiştirmeyi amaçlamaktadır. "RDFRS as a Launchpad for Secular Innovation (Seküler İnovasyon için Bir Fırlatma Çubuğu Olarak RDFRS)" projesi üç alt hedefe ayrılmıştır. Bu alt hedeflerden ilki "The Clergy Project (Din Adamları Projesi)"dir. Bu projenin amacı, doğaüstü inançları bırakmış, bakanlığa bağlı çalışan din

[137] Selçuk Polat, *Richard Dawkins ve Antony Flew'un Tanrı'yla İlgili Argümanlarının İncelenmesi ve Karşılaştırılması* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 58.
[138] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* 83-92.

adamlarının görevlerinden ayrılıp yeni bir yaşam kurma konusunda fikir alışverişi yapabilecekleri güvenli bir ev sağlamaktır. “Non-Believers Giving Aid (İnanmayanlar Yardım Ediyor)” projesi de dünyada meydana gelen doğal afetlere yardım amaçlı laik topluluklardan para toplamayı amaçlayan ikinci alt hedeftir. "The Secret Science Club (Gizli Bilim Kulübü)" projesi de bilim konulu konferanslar düzenlemeyi ve sanatsal faaliyetler yapmayı amaçlayan üçüncü ve son alt hedefi ifade etmektedir.[139] Vakfın amaç ve faaliyetlerine baktığımız zaman dindarların hayatında kurumsallaşma ihtiyacını karşılayan dinin yerini kendi kurdukları beşerî unsurların aldığını görmekteyiz. Nitekim bize göre insanların toplumsal hayat tarzına dinler en iyi cevap veren oluşumlardır.

Ayrıca 2003’ten beri Amerika Ateist ittifakı tarafından bilim, eğitim ve eğlence alanlarında laiklik ve rasyonalizmin değerlerini açıkça kabul etmiş, her koşulda bilimsel gerçeği savunmuş bir isme, Richard Dawkins’in de onaylamasıyla her yıl “Richard Dawkins Ödülü” verilmektedir.[140]

10 Eylül 2008 tarihinde Dawkins’in www.richarddawkins.net adresindeki internet sitesine Türkiye çıkışlı sunuculardan erişim yasağı getirilmiştir. Bunun üzerine siteden bir açıklama yapılmış ve açıklamada Türkiye'den mahkemeye erişim engeli için başvuru yapan kişinin Adnan Hoca olarak tanınan, Harun Yahya mahlâsını kullanan Adnan Oktar olduğu belirtilmiştir.[141]

2012 yılında, Sri Lanka’da balıkları inceleyen bir kısım bilim insanı, Dawkins’in bilimin halkça anlaşılması için gösterdiği çabalarından dolayı yeni buldukları bir balık cinsine Dawkinsia ismini vermiştir. Yazdığı eserler ve yaptığı çalışmalardan dolayı birçok ödüle de layık görülen düşünür, ayrıca radyo ve televizyon programları yapmıştır. Yazdığı kitaplar farklı dillere çevrilmiş ve yüksek satış oranları elde etmiştir.[142] Kitapları şunlardır:

1. *The Selfish Gene*-New York 1976- (Gen Bencildir)
2. *The Extended Phenotyp*-Oxford 1982- (Genişlemiş Fenotip)

[139] “What We Do | Richard Dawkins Foundation for Reason and Science”, *Richard Dawkins Foundation for Reason & Science* (Erişim 29 Ocak 2023).
[140] “Richard Dawkins Award | Center for Inquiry”, *Richard Dawkins Foundation for Reason & Science* (Erişim 30 Ocak 2023).
[141] Günaydın Asan, *Richard Dawkins’in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışları*, 9-10.
[142] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 3-4.

3. *The Blind Watchmaker*-London 1986- (Kör Saatçi)
4. *River Out of Eden*-New York 1995- (Cennetten Akan Irmak)
5. *Climbing Mount İmprobable*-London 1996- (Olasılıksızlık Dağına Tırmanmak)
6. *Unweaving the Rainbow*-London 1998- (Gökkuşağını Çözmek)
7. *A Devil's Chaplain*-London 2003- (Bir Şeytanın Papazı)
8. *The Ancestor's Tale*-Boston 2005- (Ataların Hikayesi)
9. *The God Delusion*-London 2006- (Tanrı Yanılgısı)
10. *The Greatest Show on Earth*-New York 2009- (Yeryüzündeki En Büyük Gösteri)
11. *Magic of Reality*-London 2011- (Gerçeğin Büyüsü)
12. *An Appetite for Wonder*-New York 2013- (Merak Tutkusu)
13. *Brief Candle İn The Dark*-London 2015- (Karanlıkta Mum Işığı)
14. *Science İn The Soul*-London 2017- (Ruhtaki Bilim)
15. *Outgrowing God*-London 2019- (Tanrıyı Aşmak)
16. *The Four Horsemen: The Discussion that Sparked an Atheist Revolution*-London 2019- (Dört Atlı: Ateist Bir Devrimi Ateşleyen Tartışma)

2.1.2.3. Daniel C. Dennett

28 Mart 1942 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Boston şehrinde dünyaya gelen düşünürün, tam adı Daniel Clement Dennett III'dür. Araştırmalarıyla insan bilinci modellerine, evrimsel biyolojinin kavramsal temellerine, bilim pratiğinin ardındaki fikirlere yoğunlaşmıştır. Bir felsefeci olarak şu anda Amerika'da Bilişsel Araştırmalar Merkezi'nin müdür yardımcısı, Tufts Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve Austin B. Fletcher Felsefe Profesörü'dür. Ayrıca Sanat ve Bilimler dalında Ordinaryüs Profesör'dür. Akademi çevrelerinde insan bilincine dair çoklu taslak modeliyle tanınan düşünür, günümüz Batı felsefesinin önemli isimlerinden kabul edilmektedir. Dennett'ın

çoklu taslak modeli, bilinç akışını açıklayabilecek bir hesaplama mimarisini betimlemektedir.[143]

Babası Daniel C. Dennett, İkinci Dünya Savaşı sırasında Stratejik Hizmetler Ofisi'ne bağlı gizli bir ajan olan İslam tarihi profesörüydü. Dennett, çocukluğunun ilk yıllarını babasının görevine bağlı olarak Beyrut'ta geçirmiştir. Buradayken biraz Arapça öğrenmiştir. Babası Etiyopya'da bir görevdeyken uçak kazasında hayatını kaybedince Dennett, annesi ve iki kız kardeşiyle birlikte Boston şehrine geri dönmüştür. Boston'da annesi Ruth Marjorie kitap editörlüğü yaparak geçimlerini sağlamıştır. Dennett, bir süre müziğe ilgi duymuş ve barlarda caz piyano çalarak para kazanmıştır. Harvard'da lisans öğrencisiyken ise bir sanatçı olmak istemiş resim ve heykel dallarında çalışmalar yapmıştır. Fakat sanat dalında başarılı olamayacağını düşünerek lisans eğitimine felsefe alanında devam etmiştir. Dennett 1962 yılında Susan Bell ile evlenmiş ve bu evliliğinden bir oğulları ve bir kızları olmuştur. Dennett, 1963 yılında Harvard Üniversitesi'nde felsefe lisansını bitirdikten sonra Oxford Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra "içerik ve bilinç" konusu üzerine doktora tezini yazmıştır. Doktor unvanını aldıktan sonra 1965-1971 yılları arasında California üniversitesinde dersler vermiştir. 1971 yılına gelindiğinde Massachusetts, Medford'da Tufts üniversitesine profesör olarak atanmış, 1985 senesinde de üniversitenin Bilişsel Çalışmalar Merkezinin yönetici görevine getirilmiştir. 2000 yılında Tufts'a Austin B. Fletcher Felsefe Profesörü olarak göreve başlamış ve halen Massachusetts Üniversitesinde Austin B. Fletcher Felsefe Profesörü ve Tufts Üniversitesi Bilişsel Çalışmalar Merkezi Eş Başkanı olarak çalışmalarına devam etmektedir.[144]

Daniel Dennett Amerika'da ateist hareketin liderleri arasındadır. Bu doğrultuda eşi ve kendisi ateistler için ateist camiayı güçlendirmek maksadıyla çeşitli etkinlikler düzenlemiştir.[145]

---

[143] Edward O. Wilson - Daniel C. Dennett, "Evrim Felsefesi", çev. Mehmet Doğan, *Açık Bilim: Ahlakın Temelleri, Hakikatin Doğası, Bilginin Sınırları*, ed. Adam Bly (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014), 17; Hitchens vd., *Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi*, 14; Daniel Clement Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 1; "Daniel C. Dennett : Home", *Tufts Unıversty School of Arts and Sciens* (Erişim 13 Mayıs 2023).

[144] John R. Shook, *Dictionary of Modern American Philosophers* (A&C Black, 2005), 616-617; Joshua Rothman, "Daniel Dennett's Science of the Soul", *The New Yorker*, (20 Mart 2017); Annie Laurie Gaylor, "Daniel C. Dennett", *Freedom From Religion Foundation* (Erişim 13 Mayıs 2023).

[145] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir mi?*, 169.

Zihin, evrimsel biyoloji, özgür irade konularında yazılar kaleme alan düşünürün eserleri şunlardır:

1. *Content and Consciousness*-London 1969- (İçerik ve Bilinç)
2. *Brainstorms*-Massachusetts 1978- (Beyin Fırtınası)
3. *The Philosophical Lexicon*-Massachusetts 1978- (Felsefi Sözlük)
4. *The Mind's I: Fantasies and Reflections on Self and Soul*-New York 1981- (Aklın Gözü; Benlik ve Ruh üzerine Hayaller ve Düşünceler)
5. *Elbow Room*- 1984- (Hareket Alanı)
6. *The Intentional Stance*-Massachusetts 1987 (Kasıtlı Duruş)
7. *Consciousness Explained*-Boston 1991 (Bilinç Açıklanıyor)
8. *Darwin's Dangerous Idea*-New York 1995- (Darwin'in Tehlikeli Fikri)
9. *Kinds of Minds*- New York 1996- (Aklın Türleri)
10. *Brainchildren: A Collection of Essays*- Massachusetts 1998- (Çocukbeyni: Bir Deneme Koleksiyonu)
11. *Freedom Evolves*-London 2004- (Özgürlüğün Evrimi)
12. *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness*- Massachusetts 2005- (Tatlı Rüyalar: Bilinç Biliminin Önündeki Felsefi Temeller)
13. *Neuroscience and Philosophy, Brain, Mind and Language*-New York 2007- (Sinirbilimi ve Felsefe: Beyin, Akıl ve Dil)
14. *Science and Religion: Are They Compatible?*-New York 2010- (Bilim ve Din: Uyumlu mu?)
15. *Inside Jokes: Using Humor to Reverse*- Engineer the Mind-London 2011- (İç Şakalar: Zihni tersine çevirmek için mizahı kullanmak)
16. *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking*-NewYork 2013- (Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri)

17. *Caught in the Pulpit: Leaving Belief Behind*- North Carolina 2015- (Minberde Yakalanmak: İnancı Geride Bırakmak)

18. *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds*-New York 2017- (Bakterilerden Bach'a ve Geriye: Zihinlerin Evrimi)

2.1.2.4. Christopher Hitchens

Tam adı Christopher Eric Hitchens olan düşünür, gazetecilik ve yazarlık yapmıştır. 13 Nisan 1949 tarihinde İngiltere'nin Portsmouth şehrinde doğmuş, vatandaşlığını aldığı Amerika Birleşik Devletleri'nin Houston eyaletinde 15 Aralık 2011 yılında hayatını kaybetmiştir. Babası Eric Ernest Hitchens (1909-1987), Kraliyet Donanması'nda komutanlık yapmıştır. Bu sayede Hitchens, çocukluğunda Malta, Rosyth ve İskoçya'yı gezip görme imkânı bulmuştur.[146]

Hitchens'ın annesi Yvonne Jean Hitchens (1921-1973) Yahudi asıllıdır. Düşünür, annesinin Yahudi asıllı olduğunu onun ölümünden sonra öğrenmiştir. Yvonne Hitchens, Kadın Kraliyet Donanması Teşkilatı'nda gönüllü olarak görev yapmıştır.[147] Düşünürün annesi, eğitimi toplumun üst kademelerine bir giriş olarak gördüğü için Hitchens'ı erken yaşta yatılı bir okul olan Cambridge'deki Leys Okulu'na kaydettirmiştir. Daha sonra 1967'de Oxford'daki Balliol Koleji'ne kaydolmuş, bu okulda Troçkist bir hareket olan International Socialists grubuna katılmıştır. 1970'te ise yılında felsefe, siyaset ve ekonomi alanlarından lisans derecesiyle mezun olmuştur. Daha sonra *Times Higher Education Supplement* için yazı yazmak üzere Londra'ya taşınmış, ardından sırasıyla *New Statesman*, *Evening Standard* ve *Daily Express*'de çalışmıştır. Hitchens, 1981'de New York'a taşınmış, ertesi yıl *The Nation* için "Azınlık Raporu" köşesini kaleme aldığı Washington D.C.'ye yerleşmiştir.[148]

Gazeteciliğinin yanında birçok farklı türde eserleri bulunan Hitchens, Irak Savaşı'nın yapılmasını savunan yazılar kaleme almıştır. Bu yazıları nedeniyle yeni muhafazakâr olarak değerlendirilen Hitchens, bu iddiaları reddetmiştir. Bunun yanında düşünürün Ermeni Soykırımı, Kürtlerin devlet kurmaları, Kıbrıs sorunu ve Danimarka ile

[146] Richard Pallardy, "Christopher Hitchens -- Britannica Online Encyclopedia", *Britannica* (Erişim 07 Şubat 2023).
[147] Marc Tracy, "On Christopher Hitchens' Jewishness", *Tablet Magazine* (19 Aralık 2011).
[148] Pallardy, "Christopher Hitchens -- Britannica Online Encyclopedia".

Türkiye arasındaki karikatür krizi gibi konularda makaleleri vardır.[149] Hitchens'a göre İslamofaşizm, Amerika medeniyetini yok etmeye kararlıdır. Bu yüzden İslamofaşizmle savaşılmalıdır.[150] Bu doğrultuda Hitchens, İslamofobi kavramı yerine İslamofaşizm kavramının kullanılması gerektiğini savunmuştur.[151] Bu terimi yaygınlaştıran da o olmuştur.[152]

Hitchens'ın hafızalara kazınan polemikleri meşhurdur. Örneğin Nobel Barış Ödüllü Rahibe Teresa'yı fanatik, köktendinci ve dolandırıcı olarak nitelemiş, yoksulların iyilik meleği olarak tanınmasına rağmen kendi misyonu için bağışta bulunan iş adamlarını korumak adına mahkemeye mektuplar yazdığını ortaya çıkarmıştır. Diğer bir polemiği Bill ve Hillary Clinton iledir. Eski ABD Başkanı Bill Clinton'ın seks skandalının patlak vermesi ve Irak işgalini desteklemesinden dolayı ahlâkının çöktüğünü söylemiş ve ona kibirli ve absürd etiketini yapıştırmıştır. Bir başka polemiği de Henry Kissinger ile olmuştur. Henry Kissinger, Başkan Richard Nixon döneminde ABD Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Hitchens Kissinger'ı Vietnam'da barış sürecini sırf kendi politik zaferi uğruna 4 yıl geciktirmesinden dolayı eleştirmiştir. Soğuk Savaş boyunca Bangladeş, Şili, Kıbrıs ve Doğu Timor'da insanlık suçu işlediği için uluslararası bir mahkemede yargılanması gerektiğini savunmuştur.[153]

Hitchens, dokuz yaşındayken İngiltere'nin Dartmoor'da bir okula giderken Jean Watts adındaki öğretmeninin söylediklerini aktarmıştır: *"Görüyorsunuz çocuklar, Tanrı ne kadar güçlü ve cömert. O tüm ağaçları ve otları yeşil yaptı, ki bu tam olarak gözümüze en çok dinlendirici gelen renktir. Bunun yerine, bitki örtüsünün tamamen mor veya turuncu olduğunu hayal edin, bu ne kadar korkunç olurdu."* Hitchens'a göre durum bu şekilde değildir. O, bu yaşında tasarım kanıtı veya bunun antitezi olan evrim teorisinden haberdar olmadığını ve herkes gibi genom hakkında bir bilgisinin bulunmadığını fakat buna rağmen öğretmeninin verdiği örneğin yanlış olduğunu fark edebildiğini ifade eder. Çünkü Hitchens'a göre Watss Hanım'ın ileri sürdüğü şekilde doğa gözlerimize göre

[149] Hitchens vd., *Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi*, 15-16; Andrew Anthony, "Christopher Hitchens: 'You Have to Choose Your Future Regrets'", *The Guardian* (14 Kasım 2010); David Walsh, "Journalist Christopher Hitchens Fully Embraces the Bush War Camp", *Wayback Machine* (Erişim 08 Şubat 2023).
[150] Decca Aitkenhead, "Christopher Hitchens: 'I Was Right and They Were Wrong'", *The Guardian* (21 Mayıs 2010).
[151] Turan, *Yeni Ateizm*, 108.
[152] İsmet Berkan, "Christopher Hitchens Da Öldü Işte", *Hürriyet* (17 Aralık 2011).
[153] *Akşam*, "Christopher Hitchens Öldü" (17 Aralık 2011).

ayarlanmamıştır. Tam aksine gözlerimiz doğaya göre ayarlanmıştır. Hitchens, bu olaydan sonra sorgulama sürecini devam ettirmiştir. Bu doğrultuda eğer Tanrı her şeyin yaratıcısıysa ve bu durum Tanrı'nın doğası gereği zaten yaptığı bir şeyse neden sürekli bizden kendisini övmemizi istiyor? İsa, tesadüfen tanıştığı bir körü iyileştirilebiliyorsa neden körlüğü kökünden iyileştirmedi? Sürekli dua ettiğim halde neden sonuç alamadım? Bu ve benzeri durumlar Hitchens'a tuhaf gelmiştir ve hayatındaki sorgulama sürecinin ilk adımlarını oluşturmuştur.[154]

Hitchens'ın Peter Hitchens adında bir erkek kardeşi vardır. Köşe yazarlığı yapan kardeşiyle yıllarca görüşmemiştir. Düşünürün kardeşi kendisinin aksine teist görüşe sahiptir.[155] Hitchens, 1981 yılında Kıbrıslı bir Rum olan Eleni Meleagrou ile evlenmiş, bu evliliğinden Alexander ve Sophia adlarında iki çocukları olmuştur. 1989 yılında Meleagrou'dan boşandıktan sonra Amerikalı senarist Carol Blue ile evlenmiş, Hitchens'ın bu evliliğinden de Antonia isimli bir kızı olmuştur.[156]

Düşünür, Birleşik Krallık vatandaşlığını da koruyarak 2007 yılında Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlığına geçmiştir. Hitchens, çok okunan *Tanrı Büyük Değildir* kitabını da aynı yıl yazmıştır.[157] Kendi anılarını kaleme aldığı *Hitch-22* kitabı 2010 yılında yayımlanmıştır. Kitabının yayımlanmasının ardından kısa bir süre sonra yemek borusu kanseri teşhisi konulmuş[158], bu hastalıktan 62 yaşında vefat etmiştir.[159]

Hitchens'ın kaleme aldığı birçok kitabı vardır. Kitapları şunlardır:

1. *Hostage to History: Cyprus from the Ottomans to Kissinger*-London 1984- (Tarihe Rehin: Osmanlı'dan Kissinger'a Kıbrıs)
2. *The Parthenon Marbles: The Case for Reunification*-London 1987- (Parthenon Mermerleri: Yeniden Birleşme Davası)

[154] Christopher Hitchens, *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything* (New York: Twelve Hachette Book Group, 2008), 1-4.
[155] Aitkenhead, "Christopher Hitchens: 'I Was Right and They Were Wrong'".
[156] Peter Wilby, "Christopher Hitchens Obituary", *The Guardian* (16 Aralık 2011).
[157] Pallardy, "Christopher Hitchens -- Britannica Online Encyclopedia".
[158] "Christopher Hitchens Wins National Magazine Award for Columns About Cancer", *Vanity Fair*, (10 Mayıs 2011).
[159] *Akşam*, "Christopher Hitchens Öldü".

3. *Prepared for the Worst: Essays and Minority Reports*-London 1988- (En Kötüsüne Hazırlandı: Denemeler ve Azınlık Raporları)
4. *Blaming the Victims: Spurious Scholarship and the Palestinian Question*-London 1988- (Mağdurları Suçlamak: Sahte Bilim ve Filistin Sorunu)
5. *The Monarchy: A Critique of Britain's Favorite Fetish*-London 1990- (Monarşi: Britanya'nın Favori Fetişinin Bir Eleştirisi)
6. *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice*-New York 1995- (Misyoner Pozisyonu: Teori ve Pratikte Rahibe Terasa)
7. *No One Left to Lie To: The Triangulations of William Jefferson Clinton*-New York 1999- (Yalan Söyleyecek Kimse Kalmadı: William Jefferson Clinton'ın Üçgenleri)
8. *The Trial of Henry Kissinger*-New York 2001- (Henry Kissinger'ın Yargılanması)
9. *Letters to a Young Contrarian*-New York 2001- (Genç Felsefeciye Mektuplar)
10. *Why Orwell Matters*-New York 2002- (Orwell Neden Önemlidir?)
11. *Love, Poverty and War: Journeys and Essays*-New York 2004- (Aşk, Yoksulluk ve Savaş: Yolculuklar ve Denemeler)
12. *Blood, Class, and Empire: The Enduring Anglo-American Relationship*-New York 2004- (Kan, Sınıf ve Nostalji: Anglo-Amerikan İronileri)
13. *Thomas Jefferson: Author of America*-New York 2005- (Thomas Jefferson: Amerika'nın Yazarı)
14. *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything*-New York 2007- (Tanrı Büyük Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirler)
15. *The Portable Atheist: Essential Readings for the Non-Believer*-Philadelphia 2007- (Taşınabilir Ateist: İnanmayanlar İçin Temel Okumalar)
16. *Thomas Paine's "Rights of Man": A Biography*-London 2007- (Thomas Paine'in İnsan Hakları: Bir Biyografi)

17. *Is Christianity Good for the World?*-Moscow 2008- (Hristiyanlık Dünya İçin İyi Midir?)
18. *Hitch-22: A Memoir*-London 2010- (Hitch-22: Bir Anı)
19. *Arguably: Essays by Christopher Hitchens*-New York 2011- (Tartışmalı: Christopher Hitchens'ın Denemeleri)
20. *Mortality*-London 2012- (Ölümlülük)
21. *And Yet… Essays*-New York 2015- (Ve Henüz…Denemeler)
22. *The Four Horsemen: The Discussion That Sparked Atheist Revolution*-London 2019- (Dört Atlı: Ateist Bir Devrimi Ateşleyen Tartışma)

2.1.3. Yeni Ateizm'in Tanrı ve Din Meselesine Yaklaşımı

Hayatı anlamlandırma noktasında Tanrı'ya duyulan inanç, dindarlar için vazgeçilmez bir unsurdur. Fakat ateizmde Tanrı düşüncesine yer yoktur. Yeni Ateist düşünürler de ateizmin bu temel tezini benimsemiştir.

Dawkins, evrendeki karmaşık ve uyumlu tasarımı Darwinci evrim teorisini temel alarak açıklamıştır. Ona göre, yaşayan varlıklar en basit formdan şaşırtıcı tasarım harikalarına evrim sayesinde ulaşmıştır. Bu yüzden Tanrı inancının varsayım olduğunu iddia etmekte ve bu varsayımın Darwinci evrim teorisi ile artık savunulamaz hale geldiğini düşünmektedir.[160] Nitekim o, insanların en ciddi sorunlarından biri olan 'insanlar neden var' sorusuna verilecek cevabın evrim teorisiyle anlaşılabileceğini düşünmektedir. Çünkü düşünüre göre Charles Darwin'e gelinceye kadar insanlar bu soruya bir cevap bulamamışlar bu yüzden dünyalarını anlamlandırmadan üç milyar yıl kadar bir süre yaşamışlardır. Darwin'in bu teorisi insanın ne olduğu, niye var olduğu ve yaşamın anlamı gibi meselelerde insana cevaplar sunmuş, insanları kendisinin hurafe olarak nitelendirdiği şeylere bağlı kalmaktan kurtarmıştır. Dawkins'in bu kadar kesin bir dille bu ifadelerde bulunması evrim teorisinin mutlak hakîkat olduğuna inanmasından kaynaklanmaktadır.[161]

[160] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 209-210.
[161] Mehmet Şükrü Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 186.

Dennett'ın savunduğu evrim teorisi de öğrenebilen, derinliğine düşünebilen ve daha sonra ne yapması gerektiğini mantıklı değerlendirme süzgecinden geçirebilen varlıkları ortaya çıkarmıştır.[162] Ona göre dünya şu an olduğu şekline teistlerin iddia ettiği gibi mucizevi şekilde bir anda değil, milyarlarca yıl içinde yavaş yavaş ve tesadüfen evrim sayesinde gelmiştir.[163]

Hitchens da evrimi dünyamızdaki asıl "mucize" olarak nitelemiştir.[164] Buna göre evrimci düşünürlerin evrenin varoluşunu yine evrenin kendi zorunluluk yasasına ve rastlantısal düzeneğe bağladığı görülmektedir. Dolayısıyla onlar için evrenin dışında onu var eden başka bir güçten söz edilemez.[165]

Yeni ateistlerin savunduğu Darwinci evrim teorisi temelde şu tezlere dayanmaktadır:

"1. Bütün canlılar tek bir hücreden evrimleşmiştir.

2. Dünyadaki her şey sürekli değişim sonucunda oluşmuştur; canlı türleri de zaman içerisinde değişmektedir.

3. Doğal seçilim, evrimsel değişmenin ve türlerin ortaya çıkışını sağlayan temel mekanizmadır.

4. İnsanın zihinsel yetenekleri de dâhil olmak üzere, birçok davranışı yukarıdaki ilkelerle açıklanmalıdır."[166]

Yeni Ateistlere göre doğal seçilim yoluyla evrim bugün dünyada gördüğümüz bütün yaşam zenginliğinin tek sebebidir. Bu anlamda birçok bilim insanı da evrimin gerçek olduğunu, dünyada yeni yaşam biçimlerinin ortaya çıkmasını açıkladığını kabul etmektedir. Buna göre milyonlarca yıl önce çok basit ve tek hücrelerle başlayan yaşam evrim sayesinde daha karmaşık ve çok hücreli formlara dönüşmüştür. Doğal seçilim yoluyla doğada en iyi uyum sağlayanlar, en iyi yaşayanlar ve hayatta kalanlar genlerini ilerletsin diye seçilmiştir. Seçilen bireyler çiftleşirler ve "iyi" genlerini bir sonraki nesle

[162] Daniel C. Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, çev. Çağatay Tarhan (İstanbul: Alfa Basım, 2016), 239.
[163] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 634.
[164] Hitchens, *God Is Not Great*, 99.
[165] Aliye Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine İnanmak Ya Da İnanmamak* (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009), 202.
[166] Mehmet Elgin, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci (Ankara: Ebabil Yayınları, 2006), 4/165.

geçirmiş olurlar. Daha sonra aynı yöntemle en iyi bireyler geleceğe taşınır ve o en iyi bireyler de yine çoğalırlar, genlerini taşırlar ve bu şekilde her basamaktan sonra bir önceki nesilden daha iyi uyum sağlayan, daha iyi yaşayan ve hayatta kalanlar seçilmiş olur.[167] Bu şekilde Yeni Ateist düşünürler doğada var olan her şeyi sonsuz ve ebedi bir kaynağa dayandırmadan açıklamaktadır.[168]

Yeni Ateistler Darwinci evrim teorisini genetik bilimiyle birleştirmiş ve böylece bu düşünce günümüzde yeniden popülerlik kazanmıştır. Onlara göre Darwinci teoriye genlerin eklenmesiyle teori için gerekli biyolojik açıklama sağlanmıştır.[169] Bu anlamda Dawkins, doğaya bireyin gözünden bakmak yerine genin gözünden bakmanın daha doğru olacağını savunmuş ve geni "potansiyel olarak birçok nesil boyunca hayatta kalacak kromozom parçası" olarak tanımlamıştır. Ayrıca gen bölünmezliğe yakın bir yapıda olması, basitliği, ölümsüzlüğe yakın varlık olması, ihtiyarlamaması ve kararlı yapıda olması sebebiyle doğal seçilimin temel birimi kabul edilmiştir.[170] Doğal seçilimin çalışma prensibinde genler birbirlerini kopyalayarak aynı zamanda diğerlerine göre daha "iyi" olanların seçilime uğramasıyla ilerlemektedir. Kopyalama süreci mükemmel olmadığından zaman zaman "kopyalama hataları" meydana gelmiştir. Yapılan bu hatalı kopyalamaların sayısı artmış ve birikim gerçekleşmiştir. Böylece sürekli eş kopyaların meydana gelmesinin önüne geçilmiştir. Bu sayede ortak atadan gelen çeşitli kopyalar ortaya çıkmıştır.[171] Dolayısıyla evrimin işleyişinde doğal seçilim bir tür eksiltme işlevini üstlenmişken "kopyalama hataları (mutasyonlar)" ekleme yapmaktadır.[172] Buna göre ilk ortak ata 'kendiliğinden türeme' yoluyla, cansız maddeden tesadüfen oluşmuştur. Bu oluşan canlı varlıktan diğer tüm canlılar evrimleşerek meydana gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında evrim, kendiliğinden türeyen ilk canlının nesiller boyu farklılaşmasıdır. Yeni Ateistler tarafından bütün türlerin, cinslerin, familyaların, takımların, sınıfların, filumların ve âlemlerin canlıları ile var oluşunun açıklaması bu şekilde yapılmaktadır.[173]

[167] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir mi?*, 170-171.
[168] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, 134.
[169] Jeremy Rıfkın, *Darwin'in Çöküşü*, çev. Ali Köse (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001), 93.
[170] Dawkins, *Gen Bencildir*, 56-60.
[171] Dawkins, *Gen Bencildir*, 39-40.
[172] Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, çev. Melisa Miller (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2021), 247.
[173] Caner Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 133.

Yeni Ateistler, evreni izah ederken teistlerin akıllı tasarım kanıtına karşı indirgemeci yaklaşım tezini ileri sürmüştür. İndirgemeci yaklaşım, varlıkların yapısal olarak aşamalı şekilde basit ilk organizmaya indirilmesidir.[174] Buna göre evren ileriyi göremeyen, sonuçları düşünüp plan yapamayan ve bir amaca sahip olmayan kör bir saatçi tarafından meydana getirilmiş ve bize tasarım gibi görünmektedir.[175] Nitekim Dawkins Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için William Paley tarafından öne sürülmüş olan Akıllı Tasarım kanıtının Charles Darwin tarafından çürütüldüğünü savunmaktadır.[176] Oysa düşünce tarihinde evrim teorisini savunmakla beraber Teizm inancına sahip olan birçok yaklaşım da mevcuttur.[177] Çünkü onlara göre evrim teorisini kabul etmek zorunlu olarak Tanrı'yı inkâr etmek anlamına gelmemiştir. Tam aksine evrim teorisini Tanrı'nın evreni yaratma yöntemi olarak kabul eden görüşler de bulunmaktadır.[178] Bunun yanında nasıl ki evrenin başlangıcı konusunda farklı hipotezler mevcutsa evrim teorisi bağlamında da farklı hipotezler vardır. Örneğin Lamarck, Darwin'den önce evrim teorisini savunmasına rağmen farklı olarak bütün türler için ortak bir ata olduğu yönünde herhangi bir görüş belirtmemiştir.[179] Bütün bunlar bize gösteriyor ki Yeni Ateistlerin savunduğu evrim teorisi ile düşünce tarihinde savunulan diğer evrim teorileri arasında da farklar bulunmaktadır.

Özetle evrim teorisi Tanrı inancına karşı bilimsel bir argüman olarak kullanılamaz. Çünkü iyi anlaşıldığı takdirde evrim, Tanrı'nın bir yaratma yöntemi olarak görülebilir. Bu anlamda evrimin temelinde yer alan genetik işleyiş ve türleşme süreçleri gibi olaylar doğanın ince bir denge içerdiğini gösterir. Nitekim bu hassas işleyiş süreci arka planda bunu yönlendiren akıllı bir varlığın olduğu düşüncesine götürebilir. Dolayısıyla ateistlerin savunduğu bu bilimsel teori teizmin lehine yorumlanmaya da açıktır.[180]

Yeni Ateistler kendilerini inançsız, inanmayan, anti-teist ve din eleştirmeni olarak tanımlamışlardır. Bu doğrultuda dinin yanlış olmasının yanında irrasyonel, patolojik ve

[174] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 83.
[175] Dawkins, *Kör Saatçi*, 49.
[176] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 112.
[177] Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto, 2018), 37-126.
[178] Hakan Hemşinli, "Ateizm", *Din Felsefesi*, ed. Rıfat Atay (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 188.
[179] Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 101-107.
[180] Fatih Özgökman, "Evrim Teorisi Tanrı İnancını Dışlar Mı?", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (25 Haziran 2015), 59.

tehlikeli olduğunu savunmuşlardır. Çünkü onlara göre dinler ön yargı, ayrımcılık ve şiddetin sebeplerindendir.[181]

Bu düşünürler Tanrı inancı fikrinin gerçeklik bağlamında hatalı olduğunu insanları daha kötü hale getirdiğini iddia etmiştir. Bu anlamda rasyonel ve ahlâklı bireylerin bunun yok edilmesi için mücadele etmesi gerektiğini düşünmektedirler.[182] Dolayısıyla "Dört Atlı" kendisini Tanrı fikrini insan bilincinden silecek bilimsel bir hareketin öncüsü görmektedir.[183] Nitekim Harris dini, cehalet ve terörizmin kaynağı olarak görmüş ve insanların ancak dinin dogmalarından kurtulduğunda tüm savaşların tıpkı kölelik ve yamyamlık gibi, tarihte unutulup gideceğini savunmuştur.[184] Dawkins de dinin zararlı olduğunu iddia etmiştir. Bu yüzden "ılımlı" dindarlara karşı da mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktadır:

"Dinsel inanca basitçe dinsel inanç olduğu için saygı duyulması gerektiği ilkesini kabul ettiğimiz sürece, Usame bin Ladin ve intihar bombacılarının inancına saygı göstermekten geri durmak zordur. (...) 'Ilımlı' dinin öğretileri, kendileri aşırıcı olmamalarına rağmen, aşırıcılığa açık davetiyelerdir."[185]

Yeni Ateizmin diğer bir ismi olan Daniel Dennett, benzer görüşlere sahiptir ve dinleri kafeste tutulması gereken bir aslana benzetmiştir:

"Evet, evet, biliyorum; aslan çok güzel, ama bir o kadar da tehlikeli bir hayvandır. Onu kafesten çıkarıp kendi haline bırakırsanız beni öldürür; güvenlik nedeniyle kafeste tutulması gerekir. Aynı güvenlik nedeniyle, mutlak zorunluluk halinde dinlerin de kafese konması gerekir."[186]

Hitchens da bilime vurgu yaparak dinin işlevinin kalmadığını iddia etmiştir: *"Dinin gerekçeleri tükendi. Teleskop ve mikroskop sayesinde din, artık önemli hiçbir şeyin açıklamasını sunmuyor."*[187]

---

[181] Steven Kettell, "What's Really New About New Atheism?", *Palgrave Communications* 2/1 (Erişim 07 Şubat 2023), 2.
[182] Nuri Çiçek, "Din, Ahlak, Evrim", *Mütefekkir* 2/3 (30 Haziran 2015), 205.
[183] Karen Armstrong, *Tanrı Savunusu Din Aslında Nedir*, çev. Şahika Tokel (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 419.
[184] Sam Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014), 239-241.
[185] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 382-383.
[186] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 627.
[187] Hitchens, *God Is Not Great*, 339.

Yeni Ateizm düşüncesine göre dinler topluma zarar verir, uygarlaşmayı engeller, özgür düşünceyi yasaklar ve de bilimi baltalar. Bu düşünce dinleri savaşla, şiddetle ve bağnazlıkla ilişkilendirmektedir. Yeni Ateistlerin, "yeni" sıfatını almasının önemli bir nedeni dinler karşısında takındıkları bu tavırdır. Çünkü onlar dinleri bu şekilde ifade ederken dindarlar arasında herhangi bir ayrıma gitmezler. Oysa dindar olup bilime katkı sağlayan birçok isim vardır. Bunlara ünlü fizikçiler Newton ve Einstein[188], dünyanın en büyük matematikçisi sayılan Harezmi, dünya tıp tarihinde otorite kabul edilen İbn-i Sina, atom bombasının üretilmesinden 1000 yıl önce atomun/ cüz-ü la yetecezzâ parçalanabilir olduğunu, sonucunda büyük bir güç meydana geleceğini ilk kez söyleyen İbnu'l-Heysem gibi isimler örnek gösterilebilir.[189]

Yeni Ateistler'e göre din ile bilim doğaları gereği çatışmaktadır.[190] Bu yüzden onlar bilimi, dinin tam karşısına konumlandırmıştır. Çünkü onlar açısından bilim, dinin panzehridir. Dinin sebep olduğu yıkım ve zararlar karşısında bilimin rehberliği ile kurtulmak mümkündür. Bu anlamda bilim sadece doğa yasalarını keşfetmemizi sağlamamakta bize hayatın her alanında rehberlik etmektedir. Bu rehberlik onlara göre evrim teorisi aracılığıyla ahlâk ve dinler de dâhil olmak üzere her şeyin açıklaması olarak kabul edilmiştir.[191] Oysa evrim teorisinin ortaya çıkış amacı bizatihi varoluşu anlamaya yönelik bilimsel bir çaba olup Tanrı'yı saf dışı etme gayreti içermez. Darwin'in amacı türlerin nasıl meydana geldiğini dönemindeki bilimsel bilgiler doğrultusunda açıklamaya çalışmaktır.[192] Nitekim din-bilim çatışmasının en büyük sebeplerinden biri bilimi, dinin özelliklerini ve işlevlerini de kapsayacak şekilde algılamaktan kaynaklanmaktadır. Din ile bilimi birbirine karıştırmak, hatta birini diğerine irca edip öbürünü tek egemen güç kılmaya çalışmak çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır.[193]

Yeni Ateistler bilimi, insanlık için güvenilir tek kaynak olarak görmektedir. Dolayısıyla pek çok konuda insanlığa rehber olarak bilimin verilerinden faydalanılması gerektiğini savunmuşlardır. Onlar için doğru bilginin kaynağı yalnızca bilimdir.[194]

---

[188] Aydın, *Din Felsefesi*, 280.
[189] Selim Özarslan, "İslam Düşüncesi Ve Müslüman Bilim Adamlari", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (27 Aralık 2019), 36-40.
[190] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 25.
[191] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 41-42.
[192] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 153.
[193] Tuncay İmamoğlu vd., *Din Felsefesi* (Erzurum: Eser Yayınları, 2020), 133.
[194] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 23-24.

Dawkins'e göre herhangi bir dinin temel kusuru kanıta dayanmamasıdır. Oysa bilimin temelinde dürüstlük vardır ve bu yönüyle dinlerden daha ahlâkîdir.[195] Yeni Ateistlerdeki bilime yapılan mutlak vurgu diğer ateistlerde kendine bu kadar geniş yer bulmamıştır. Her ne kadar önceki ateizm düşünürleri benzer şekilde bilimsel verilerden faydalanmış olsalar da Tanrı'nın reddini, daha çok bilimsel verilerle değil de Ludwig Feuerbach gibi antropolojiye, Karl Marx gibi tarihe[196], Freud'da olduğu gibi psikolojiye ve Emile Durkheim gibi de sosyolojiye[197] vurgu yaparak açıklama yoluna gitmiştir. Yeni Ateistler ise Tanrı'nın reddini tamamen bilimin mutlak otoritesine güven olarak ortaya koymuştur. Bu bağlamda dinin işlevini de bilime atfetmişlerdir. Örneğin, ahlâkın kaynağı teistler için din olarak kabul edilirken, onlar için ahlâkın kaynağı bilimsel süreçlerdir.[198]

Ayrıca onlara göre dinlerin ortaya çıkışı insanların eliyle olmuştur. Bu düşünürler dinleri insanların çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkardığını iddia etmiştir.[199] Örneğin Dawkins, Tanrı kavramını kutsal ve aşkın özelliklerden uzak, insan ürünü bir kavram olarak görmektedir. Ona göre bu kavram bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ardından bir virüs gibi zihinden zihne yayılmaktadır. Dawkins'in Tanrı ve din kavramlarını virüse benzetmesinin nedeni onların zararlı olduklarını düşünmesidir.[200] Hitchens da insanların çeşitli korkular sonucu Tanrı inancını ortaya çıkardıklarını ve buna bağlı olarak insanların ruh hallerinin çeşitliliği sayısı kadar Tanrı'nın varlığına dair argümanların olduğunu belirtmiştir.[201]

---

[195] Dawkins, *Ruhtaki Bilim*, 173-174.
[196] İbrahim Coşkun, *Ateizm Ve İslam Kelami Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 98-109.
[197] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 87-91.
[198] Armstrong, *Tanrı Savunusu Din Aslında Nedir*, 418.
[199] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 24.
[200] Haticetül Kübra Özelçi, *Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 47.
[201] Christopher Hitchens, "Mr. Universe | Vanity Fair", *Vanity Fair | The Complete Archive* (15 Aralık 1992).

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİZM'DE AHLÂKIN KAYNAĞI SORUNU

3.1. Sam Harris'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi

3.1.1. Ahlâkın Kökeni: Neden İyiyiz?

Sam Harris değerler, ahlâk ve hayatın amacı konularını açıklarken bilinç sahibi varlıkların esenliğini temel almıştır. Ayrıca ahlâkî değerler konusunun bilimin konusu olduğunu ifade etmiştir.[202] Esenlik kelimesi Türkçe'de, "*esen olma durumu, sağlık, afiyet, sıhhat, selamet, hastalık karşıtı,"*[203] anlamlarına gelmektedir. Harris'e göre değerler, "*potansiyel olarak bizi olduğu kadar diğer bilinç sahibi canlıları da etkileyen tutumlar, tercihler ve davranışlardır."* Düşünür, ahlâk ve esenlik arasında bağlantı kurulduğunda insanların psikolojik ve toplumsal ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiği sonucuna varmıştır.[204] Ayrıca etik değerler ile bilinç arasındaki bağlantının kaçınılmaz olduğunu ifade eden Harris, bireylerin kendi dışındaki canlılara karşı birtakım sorumluluklarından bahsetmektedir. Bu bağlamda ona göre insanlar, hayvanlar başta olmak üzere yardımı dokunabileceği canlılara karşı etik sorumluluklarını yerine getirmelidir. Bunun için insan, zihin ve madde arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamalıdır. Çünkü zihin ve maddeyle ilgili düşüncelerimiz doğru ve yanlışla ilgili düşüncelerimizi etkileyen unsurların başında gelmektedir. Bu fikirlere sahip olan düşünür, bir gün insan beyni tarafından etik yargıların beyin seviyesinde anlaşılabileceğine inanmaktadır.[205] Nitekim ona göre insan beyninde dünyayı ve başkalarını etkileyen düşüncelerin ve niyetlerin ortaya çıkışı anlaşılması gereken konulardandır. Bu anlamda Harris, ahlâkı bilimin henüz gelişmemiş bir dalı olarak ifade etmiştir.[206]

Harris, insanların mutluluk için neye ihtiyaç duyduğunu sorgulamış, bunun sonucunda insanların ruhsal deneyim özlemi taşıdığını ifade etmiştir. Nitekim ona göre ruhsal egzersiz ile anlık bilincin doğasına dair bir gerçeğin farkına varmak yaşamı geliştirecektir. Buna göre düşünür bilinci düşünce, duygu ve kendimiz olma hissinin

---

[202] Sam Harris, *Ahlakın Coğrafyası: Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?*, çev. Mehmet Egemen Nişancı (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2022), 8.
[203] *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, "Esenlik" (Erişim 19 Mayıs 2023).
[204] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 22-31.
[205] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 189-190.
[206] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 11.

kaynağı olarak ele almıştır. Ona göre bilinç bildikleriyle değil deneyimlerine göre çalışan bir sistemi ifade etmektedir. Örneğin bilincimiz neşenin farkında olunca neşeli, hüznün farkında olunca da hüzünlü olmaz. Dolayısıyla bilinç açısından görüntüler, sesler, duyular, ruh halleri ve düşüncelerimiz yalnızca farkında olduğumuz şeylerdir. Harris, ruhani gelenek ve uygulamaların bilincin içeriğiyle olan ilişkimizi ciddi oranda değiştirebileceğini ifade etmiştir. Bilincin içeriğiyle olan ilişkimiz değiştiğinde ise dünyayı algılayışımız yeni baştan şekillenecektir. Bu anlamda bilince dair inançlarımız ahlâk anlayışımızla yakından ilişkili olduğundan ayrıca önem arz etmektedir. Bu inançlarımız ölüme bakış açımızı da belirler. Dolayısıyla zihinsel ve ruhsal hayatlarımızın tamamen beynimizin işleyişine bağlı olduğu gerçeğine varılabilir. Son tahlilde beynimiz öldüğünde ve sinirsel etkinlikler sonlandığında yaşama dair emareler de sonlanacaktır. Buna rağmen ölümden sonra ne olduğunu hiç kimsenin bilmediğini göz önüne alan düşünür beyinden bağımsız bir ruhun olduğu düşüncesinin hatalı olduğunu kabul etmektedir.[207]

Harris'e göre doğada bilincin yerinin ne olduğu sorusu henüz yanıtlanmamış bir sorudur. Bunun yanında bilinci beynin ürettiği fikri de bilim insanları tarafından henüz ispatlanmamıştır. Düşünüre göre anatomik, fizyolojik ve evrimsel açıdan kendimiz hakkında pek çok şey bilmemize rağmen *"olduğumuz şeyin neden böyle bir şey olduğunu"* bilmiyoruz. Buna göre düşüncelerimizin, ruh hâlimizin ve hislerimizin niteliksel yapısı hakkında halen bilgimiz yoktur. İnsan beyninin deneyimleri bize bilinç hakkında bilgiler verir. Çünkü bazı bilgiler sadece birinci şahıs tarafından keşfedilebilir. Nitekim düşünür bilincin doğasını iç gözlem yaparak incelemenin ruhsal egzersiz yapmaya karşılık geldiğini belirtmiştir. Buna göre çölde kırk gün kırk gece kalmak, bir mağarada yirmi yıl geçirmek veya sinapslarınıza yeni bir serotonin agonisti yollamak kaçınılmaz olarak bilinçte bazı değişikliklere yol açacaktır. Buna benzer eylemler insanoğlunun ruhanilik tarihinde oruç tutma, ilahi söyleme, kendini duyulardan mahrum bırakma, dua, meditasyon ve psikotropik bitkiler kullanma gibi yöntemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre bu yöntemler bilinç algısını keşfetme ve değiştirme çabalarının göstergesidir.[208]

[207] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 225-227.
[208] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 227-228.

Harris, "ahlâkî coğrafya" ismini verdiği kavramsal bir uzamdan bahseder. Buna göre ahlâk ve değerler, zihinde deneyimlenen esenlik ve acılar ile sembolik bir anlatımla ifade edilmiştir. Bu anlatımda doruk ve vâdilere benzetilen insan beyni refaha ulaştığında en tepeler ile, acı çektiğinde ise en derin vâdiler ile sembolize edilmiştir. İnsanlığın esenliği konusunda bilimsel doğrulara müracaat edilmesi gerektiğini savunan Harris, bu bilimsel kabullerin insan hayatının kalitesini artıracak potansiyele sahip olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre insanın esenliği söz konusu olduğunda dünyadaki olayların yanı sıra insan beyninin durumu da önemlidir. Ayrıca bilimsel kabuller bir kenara bırakıldığı takdirde meydan milyonlarca insanın hayatını etkileyen kişisel tercihlere kalacaktır. Düşünüre göre ahlâkî coğrafyada değişim, insan beyninin durumları ve kapasitesine bağlıdır. Dolayısıyla insana ait bilgi ve değerler birbirinden ayrı tutulmamalıdır. Böyle düşünen Harris "*ölçülebilir olanın dünyası ile anlamın dünyasının barışması*" gerektiğini savunmaktadır.[209]

Harris insanların ve hayvanların esenliği hakkında bilmediğimiz veya yanlış bildiğimiz gerçekleri bilim aracılığıyla ortaya çıkarabileceğimizi düşündüğünden ahlâkı temellendirirken bilime özel önem vermiştir. Ona göre ahlâkî meseleler bizim gibi bilinç sahibi canlıların esenliğini etkilediğinde somut gerçeklere dönüşür. Bu durum ahlâkî değerleri bilimsel olarak anlamamızı sağlayacaktır. Ona göre bilinç sahibi varlıkların esenliği doğa yasalarına bağlıdır. Bu yüzden yukarıda da ifade ettiğimiz "ahlâkî coğrafya" uzamının olası pek çok bilimsel cevabının varlığını savunmaktadır. Düşünüre göre ahlâkın ve değerlerin amacının insanın esenliği olduğu dikkate alındığında bir ahlâk biliminin var olması gerektiği anlaşılacaktır. Çünkü bilinçli varlıkların esenliği evrenin durumuna bağlıdır. Nitekim fiziksel evrende ve bilinçli varlıkların bu evreni tecrübe ediş biçimlerinde meydana gelen değişiklikler ancak bilim ile anlaşılabilir. Bu yüzden ona göre bilim ahlâkla ilgili sorulara cevaplar bulabilir. Ayrıca bilim bize neyi yapmayı ve ne istemeyi anlamamızda yol gösterir. Bununla ilişkili olarak diğer insanların da ne yapması ve ne istemesi gerektiğini anlamamızı sağlar. Dolayısıyla insanlar bilim sayesinde sefaletin derinliklerinden çıkabilir ve mutluluğun zirvesine giden yolu bulabilir.[210]

[209] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 9-18.
[210] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 22-98.

Başka bir yerde insanların ve hayvanların esenliğinin doğal olaylar olduğunu ifade eden düşünür bu konunun bilimsel yollarla incelenebileceğini yinelemiştir. Mutluluk, merhamet, nezaket gibi etkenler esenliğimize katkıda bulunan durumlardır. Zâlimlik, nefret, dehşet gibi etkenler de genel esenliğimizi azaltan durumlara örnektir. Bu bağlamda Harris'e göre esenliği artıran ya da azaltan durumlar beyin düzeyinde gerçekleştiği için beyin hakkındaki bilgimiz arttıkça insanların refahını etkileyen düşünce ve eylemlerin bunu nasıl yaptığı konusu daha anlaşılır hale gelecektir.[211]

İnsanlar başka dallarda nasıl kademeli ve ucu açık şekilde ilerliyorsa insanın esenliği konusunda da kademeli ve ucu açık bir şekilde ilerleyecektir. Harris'e göre bilimin işlevi göz önüne alındığında insanlar için ahlâk bilimi kurmak kaçınılmaz hale gelmiştir. Çünkü ancak insan memnuniyetini sağlayan durumları daha iyi anladıkça ve insan deneyimleri hakkında daha fazla bilgi sahibi oldukça toplumsal politikalar konusunda daha isabetli kararlar alır hale gelebiliriz. Ona göre bilimin dünyayı ve onun içindeki yerimizi anlamamızı sağladığını ve bulunduğumuz konumdan bizi ileri taşıdığını düşünürsek ahlâk ve değerler için bunu yapmamak için elimizde bir neden yoktur. Kısacası o, *"ahlâklı bir yaşamın neleri gerektirdiğini daha iyi anlayabilmek için bir ahlâk bilimine ihtiyacımız,"* olduğunu anlatmak istemiştir.[212]

3.1.2. Din ve Kültürün Ahlâka Etkisi

Başkalarına karşı etik biçimde davranmak onların mutluluğunu ve acılarını gözeterek olur. Bu durumu Harris adım adım sıralamıştır. İlk önce birey kendisi mutluluğu ve acıyı deneyimler. Diğer adımda başkalarının da kendisi gibi mutluluğu ve acıyı deneyimlediğini kavrar. Daha sonra başkalarının acıyı değil de mutluluğu deneyimlemesini dilemenin sevgi kavramı ile olabileceğini fark eder. Sonrasında ise başkalarının mutluluğunu iletmede sevginin nefretten daha başarılı olduğunu hisseder. Bu döngü bizi birbirimize bağlar. Çünkü düşünüre göre sosyal sevgi hissi en büyük mutluluk kaynağımızdır. Kısacası sevgi kavramı başkalarının mutluluğu konusunda endişe duymayı gerektiren bir kavramdır. Düşünür etik ve olumlu insan duyguları arasındaki bağlantıyı sevgi kavramı üzerinden bu şekilde örneklendirmiştir. Buna göre Harris, inanç ve kültürlerin olumsuz etkisinden kaynaklı olarak sevginin büyümesinin geciktiğini

[211] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 62-100.
[212] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 104-128.

savunmaktadır. Nitekim o dinin ve kültürün etkisinde olan toplulukların eğitim öğretim de başarısız kabul etmektedir. Aklın sevginin koruyucusu olduğunu vurgulayan düşünür din ve kültürlerin aklı geri plana atmasından dolayı bu durumu etik başarısızlık olarak nitelemiştir.[213]

Harris, felsefi açıdan bakıldığında, sorunun ahlâkî sezgilerimizin hangi tür gerçekleri takip edeceği sorunu olduğunu ifade etmiştir. Bu sorun "ahlâkî sezginin ölçütü nedir," sorusuyla ifade edilmiştir. Bu kapsamda o etiğin kaynağı olarak mutluluğu ve acıyı referans aldığımız takdirde insanların genelinin bu konuda yanlış inançlara sahip olduğu düşünmektedir. Nitekim ona göre kültürel kabuller ahlâkın ölçütü olamaz. Örneğin on altıncı yüzyılda Paris'te en büyük eğlence kedi yakmak iken günümüzde bu vahşi bir eylem olarak kabul edilmektedir. Harris, örnekten yola çıkarak zaman ve kültürlerin ortak ahlâk anlayışından söz edilemeyeceğini savunmuştur. Nitekim gelenek ahlâkî sezgilerimize katkı sunabilir fakat bu katkı destek vermek dışında olursa cehalet aracı haline gelir. Çünkü gelenek ahlâkî ilerleme ya da gerilemeyi potansiyel olarak içinde taşımaktadır. Bu yüzden ona göre ahlâkî değerlerin cevapları günümüzde yaşanan şu anda aranmalıdır.[214]

Toplumsal etkileşimler ve ahlâkî gelenekler birbirlerini karşılıklı olarak etkiler. İnsanlar kültür vasıtasıyla diğer insanlarla uyum içinde yaşar. Toplumsal, duygusal ve ahlâkî gelişim için bir mekanizma görevi üstlenen kültürel etkiler, beynin kontrolünde gerçekleşir. Harris'e göre kültürel normlar beynimizin yapısını ve işlevini değiştirerek düşünce ve davranışlarımıza etki etmektedir.[215] Fakat düşünür, ahlâkı sadece kültürün ortaya çıkardığı bir ürün olarak görmemektedir. Ona göre ahlâk, insanın sorgulayıcılığının bir parçasıdır. Bu bağlamda Harris, ortak bir ahlâk anlayışına varabilmenin koşulu olarak ahlâkî doğruların kültürel etkilerden sıyrılması gerektiğini savunmaktadır.[216]

Düşünür, insan beynini inanç makinesi olarak tasavvur etmiştir. Gerçekler ve değerler arasında köprü kurmak inancın işlevleri arasındadır. Bu anlamda inanç; bilim, tarih, medya gibi günümüz gerçekleri hakkında bildiklerimizin çoğunu kapsamaktadır.

[213] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 202-206.
[214] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 185-186.
[215] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 18.
[216] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 285.

Ayrıca değerler hakkında da inançlar oluştururuz. Çünkü nasıl düşünmemiz ve davranmamız gerektiğini belirleyen yine inançlardır. Bu bağlamda düşünür, bir şeye inanmanın aynı zamanda inandığımız şeyi haklı nedenlerle kabul ettiğimiz anlamına geldiğini söylemiştir. Son tahlilde Harris'e göre insan yanlış şeylere değer verip bu yanlış değerler üzerine inançlar geliştirebilir. Bu yüzden değerleri belirleyen tek ölçüt bilim olmalıdır. Nitekim o, ahlâkî değerler konusunda inanç ve akıl arasında uzlaşma zemininin olmadığını savunmaktadır. Çünkü düşünürün bakış açısına göre kültür ve dinin gözünden bakınca insan aklının sınırları olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle değerler gibi önem taşıyan konularda kültür ve din fikir beyan etmemelidir.[217]

Toplumda görülen namus cinayetleri, başlık parası ölümleri, yakılan gelinler, doğar doğmaz öldürülen kızlar, asit saldırıları, kadınların sünnetleri, cinsel kölelik ve namus cinayeti gibi ahlâk dışı kabul edilen eylemler Harris'e göre insanların sevgiyle bağdaşmayan inançlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü o sevginin, sevdiğimiz insanların mutlu olmasıyla mutlu olmayı, acı çektiklerinde onlara şefkat göstermeyi gerektirdiğini söylemiştir. Bu kötü eylemlerin sevgi gösterisi olarak algılandığı toplumlar bulunabilir. Fakat bu kültürde olanların bile bahsedilen kötülüklere maruz kalmak istemeyecekleri açıktır. Bu yüzden düşünür her ne olursa olsun bu eylemlerin sevgiyle bağdaşan eylemler olmadığını ifade etmiştir. Çünkü sevdiğimiz insanlara kendimize nasıl davranılmasını istiyorsak öyle davranırız.[218]

Harris'e göre din ile bilim aynı gerçeklik hakkında düşünmenin karşıt yollarını ifade etmektedir.[219] Ahlâkı temellendirirken bilimi temel alan düşünür, dini inançların ahlâkın kaynağını oluşturamayacağını belirtmiştir. Çünkü ona göre ahlâkın kaynağını din oluşturması durumunda yasa koyucu bir Tanrı'nın varlığına inanç ortadan kalktığında bir eylemin iyi ya da kötü olup olmadığı sorun haline gelecektir. Bu nedenle ahlâkın kaynağına dini buyrukları yerleştirmek makul değildir. Nitekim zâlimliğin kötü bir eylem olduğu fikrine günümüzde kutsal kitaplar olmadan rahatlıkla ulaşabiliriz. Ayrıca ona göre kutsal kitaplarda yer alan etik ifadeler belirsiz ifadelerden oluşmaktadır. Bu yüzden etik sezgilerimizin temellerini doğal dünyada aramalıyız. Buna rağmen düşünür teolojiyi

[217] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 11-37.
[218] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 205.
[219] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 18.

günümüz açısından değerlendirdiğinde insanın cehaletinden bir adım önde olduğunu da belirtmiştir.[220]

Harris'in iddia ettiği gibi din ile bilim aynı gerçeklik hakkında düşünmenin karşıt yollarını ifade etmez. Çünkü din ile bilim işleyiş mekanizmaları açısından birbirinden farklı alanlardır. Nitekim bilim, nedensellik yasasına göre işleyerek evreni izah etmeye çalışmaktadır. Din ise evren ve ahlâk eksenli bir yaklaşımla evreni izah etmeyi amaçlamıştır. Bilimde mekanik bir işleyiş hakimken dinde hayatilik ön plandadır. Bilim insanın bu dünyada en iyi şekilde yaşaması adına çalışmalar yaparken din ise insanın bu dünyada huzurlu olmasını hedeflemiştir. Bu yüzden ortada bir çatışmanın varlığından söz ediliyorsa bu ideolojik ve yanlı bir bakış açısının da var olduğunu bize gösterir.[221]

Ayrıca ahlâkın kaynağını din oluşturması durumunda yasa koyucu bir Tanrı'nın varlığına inanç ortadan kalktığında bir eylemin iyi ya da kötü olup olmadığı sorun haline gelecektir düşüncesi de hatalıdır. Nitekim bir eylemin ahlâkî olup olmadığının ölçüsü Tanrı olabilecekken Tanrı'nın varlığı eylemlerin ahlâkîliği için zorunlu görülmemelidir. Çünkü Tanrı'nın varlığının kabul edilmediği toplumlarda merhamet, adâlet, cesaret, hoşgörü ve duygudaşlık gibi eylemlerin bizatihi iyi olduğu açıktır. Aynı şekilde hırsızlık, yalan, hile, küçük çocuklara tecavüz gibi eylemlerin de bizatihi kötü olduğu Tanrı'nın varlığına inançtan bağımsız olarak kabul edilmiştir. Zira her akıl sahibi insan sırf eğlence amacıyla birilerine işkence etmenin, verilen sözleri yerine getirmemenin, aldatmanın kötü bir şey olduğunu söyleyecektir. Dolayısıyla Tanrı olmadan bir eylemin iyi ya da kötü olduğunun bilinemeyeceği düşüncesi yanılgıdır.[222]

Düşünürün iddia ettiğinin aksine kutsal kitaplarda yer alan etik ifadeler belirsiz ifadelerden oluşmamaktadır. Nitekim Maide suresinde insan canının önemi açıkça ifade edilmiştir: *"İşte bundan dolayı İsrâiloğulları'na şöyle yazmıştık: 'Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur.'"*[223] Nisa suresinde de adâletle hükmetmek gerektiği açık bir şekilde ifade edilmektedir: *"Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında*

[220] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 185-188.
[221] Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine* (İstanbul: Köprü Kitap, 2018), 127.
[222] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 137-138.
[223] Hayreddin Karaman vd. (ed.), *Kur'an Yolu Meâli* (Ankara: Diyanet işleri Başkanlığı, 2018), Mâide 5/32.

hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder…"[224] Ayrıca İncil'de de benzer şekilde ahlâkî ilkeler açıktır: *"Komşunu kendin gibi seveceksin,"*[225]*, "Bu küçüklerden birini bile hor görmekten sakının!..."*[226]

Bundan başka Kutsal Kitabı literal olarak okumakta aynı şekilde hatalı bir yaklaşımdır. Nitekim Kutsal Kitap'da yer alan alegorik ifadeleri ve metaforları gerçekmiş gibi sunup, eleştirilerini de bu okuma üzerinden temellendirmek Yeni Ateistlerin sıkça başvurduğu bir yöntemdir.[227] Ayrıca Kur'an'da bulunan ayetlerden doğru anlamlar çıkarmak için ayetler bütünlük içinde ele alınmalı, ayetlerin siyak ve sibaklarına dikkat edilmeli ve aynı konuyla ilgili diğer ayetlerde göz önünde bulundurulmalıdır.[228]

Düşünüre göre ahlâkî konularda yapılacak ısrarlı sorgulamalar çeşitli inanç sistemlerini bir kesişmeye zorlayabilir. Bu sayede ortak ahlâkî yargılara varılabilir. Bu zamana kadar böyle bir sorgulama yapılmamıştır. İnsanların dini dogmalara bel bağlayışı bundan dolayıdır. Harris'e göre dinlerin birçoğu özgün bir ahlâkî sorgulamaya destek vermemekte, böyle yaparak evrensel ahlâkî kimliğin oluşmasını engellemektedir. Dini inanca sahip bir insan kendi dininden olmayanları ahlâkî olarak ayrı tutar. Çünkü onun açısından bir insan kendi dinine ait öncülleri bir kez kabul ettiğinde kendi dininden olmayanlara karşı ahlâkî endişeyi geri çekecektir. Onun için kaderinde cehenneme gitmek olanların çektiği acı kendi dininden olanların çektiği acı kadar sorun olmamaktadır. Neticede onlar dünyayı ve dünyanın içindekileri yaratan yaratıcı tarafından lanetlenmiştir. Bu yüzden onların mutluluk anlayışı daha başlamadan bitmeye mahkumdur. Bu şekilde düşünen Harris dinin, insani dayanışma yerine ayrışmaya sebep olan kurgulardan kurulu bir sistem önerdiğini iddia etmiştir.[229] Onun bu düşüncesi hatalıdır. Nitekim farklı ülkelerde meydana gelen felaketlere karşı insanlar din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın ellerinden gelen yardımı yapmaktadır. Örneğin 6 Şubat Pazartesi günü Kahramanmaraş merkezli 7.7 ve 7.6 büyüklüğünde meydana gelen ve elli binin üzerinde insanın hayatını kaybetmesine neden olan depremlerde 70 farklı ülkeden ekipler gelerek arama kurtarma çalışmalarına destek vermiştir. Oysa bu ülkelerin dini inançları

[224] Nisa 4/58.
[225] *İncil* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2018), Matta 22: 34 – 40.
[226] Matta 18:10-11.
[227] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 52.
[228] Öğük, *Yeni Ateistlerin Yanılgıları*, 31.
[229] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 190-192.

birbirinden farklıdır. Buna rağmen ahlâkî ayrıma gitmeden desteklerini sunmuşlardır.[230] 2. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın zulmünden kaçarak göç eden Yahudiler'e karşı Türkiye asırlardan beri takip etmiş olduğu mazlum milletlere yardım etme anlayışı içerisinde olaya yaklaşmış ve dinlerine bakmadan yardım elini uzatmıştır.[231] Bu örneklerde görüldüğü üzere Harris'in iddiası olan dini inançların ahlâkî ayrıma sebep olduğu düşüncesi hatalıdır.

Düşünür açısından dinler, değişim karşısında direnç gösterir.[232] Buna göre Harris, iletişimin önündeki en büyük engelin de dinden beslenen dogmatizm olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla dogmatizmin olduğu yerde bilimin ilerlemesini de olanaklı görmemektedir. Bu durum doğruluk ve iyilik konularındaki tartışmalarda hala önemli etkiye sahiptir. Ayrıca insani değerler insanlığın ortak geleceğini etkilemesi açısından önemli bir konudur. Bu yüzden o hayatımıza doğrudan etkisi olan bu önemli konunun dinsel buyruklara bağlanmaması gerektiğini düşünmektedir.[233] Oysa İslam dini ilim öğrenmeye birçok yerde önem verdiğini göstermiştir. Örneğin Bedir Savaşı'nda Müslümanlar savaş esirlerinden okuma-yazma bilenleri on Müslüman çocuğuna okuma ve yazmayı öğretme karşılığında serbest bırakmıştır.[234] Kur'an'ı Kerim'de de *"...De ki: 'Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!' Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar..."*[235] ayeti Müslümanları bilmeye ve öğrenmeye teşvik etmektedir. Bu teşviklerin etkisiyle İslam dünyasında birçok yenilik ortaya çıkmıştır. Örneğin matematik, astronomi ve coğrafya alanlarında çalışmalar yapan Harezmi cebir ilminin kurucusudur.[236] Günümüze gelindiğinde de Amerika Birleşik Devletleri'nde Minnesota Duluth Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan Astrofizikçi Burçin Mutlu Pakdil, daha önce gözlemlenmemiş ve eşine çok az rastlanan bir çift halkalı galaksi (yıldız kümesi) keşfetmiş ve bu galaksiye "Burçin'in Galaksisi" adı verilmiştir.[237] Dolayısıyla Harris'in

[230] *Hürriyet*, "Zamana Karşı Yarış... Yabancı Ekipler Geldi" (08 Şubat 2023).
[231] Tahir Kodal, "Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin'e Yahudi Göçleri", *Atatürk Dergisi* 5/3 (22 Şubat 2010), 140.
[232] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 246.
[233] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 35-39.
[234] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 192.
[235] Zümer 39/9.
[236] İhsan Fazlıoğlu, "Hârizmî, Muhammed B. Mûsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1997, 16/224.
[237] *Habertürk*, "Abd'deki Türk Öğrenci Keşfetti!" (08 Ocak 2017).

iddia ettiği gibi dinlerin dogmatizme sebep olduğu ve bilimin ilerlemesini engellediği düşüncesi hatalıdır.

Bunlardan başka Harris, "ahlâkî topluluk" düşüncesiyle insanların kendi düşüncesinden ya da inancından olmayanlara karşı yaptıkları kötü eylemleri açıklamaya çalışmıştır. Bu düşünceye göre örneğin bir Nazi askeri her gün Yahudilere karşı dehşet verici kötü eylemlerde bulunurken aynı zamanda akşam evine gittiğinde çocuklarına karşı sevgi dolu bir baba olabilir. Çünkü Nazi askeri açısından baktığımız zaman Yahudiler onun ahlâkî topluluğunun dışında yer almıştır. Bu anlamda bireyin ahlâkî topluluğu o bireyin başkalarına karşı duyduğu endişeleri ifade eder. Dolayısıyla düşünüre göre bir ahlâkî topluluk fikri insan davranışının birçok paradoksunu açıklamada yardımcı olabilir.[238] İnsanların ahlâkî öncelikleri farklı olabilir. Ama bu durumu dinlerle ilişkilendirmek hatalıdır. Çünkü hiçbir din tek neden olarak kendi dininden olmamayı göstererek bir başkasına zulmedilmesini emretmez. Buna teşvik etmez. Nitekim Hristiyan milletlerce kurulan Kızılhaç ve Müslüman milletlerce kurulan Kızılay savaştan ve doğal afetlerden zarar görenlere yardım etmek amacıyla kurulmuş uluslararası derneklerdir. Bu dernekler felakete uğramış insanların dinine bakmadan yardım çalışması yapmaktadır. Bu yüzden Nazi askerinde gördüğümüz örnekte yapılan kötülüğün tek sebebini din kabul etmek hatalı bir yaklaşımdır. Bu anlamda dindar olsun ya da olmasın bir kişinin ya da toplumun yaptığı yanlışlar genellenerek inandığı dine hasredilmemelidir.

Harris, dinin en tehlikeli tarafı olarak insanların ve hayvanların çektiği acıları ahlâkî olarak birbirinden ayrı tutulmasına sebep olmasını göstermiştir. Dinler hayvanların çektiği bu acılar konusunda insanlara yapacak bir şeyleri olmadığını söylemektedir. Dine göre bu, ahlâkî bir durumdur. Harris bu yüzden ahlâkî kötülüklerin ve zulümlerin engellenmesi konusunda dindarların olumsuz katkı sunduklarını savunmaktadır. Ona göre dindarların bu yaklaşımı ve ahlâk örtüşmemektedir.[239] Harris'in bu iddiası da yanlıştır. Çünkü günümüzde insanlar hayvan haklarını kanunlarla güvence altına almış onlara eziyet edilmesinin önüne geçmeyi amaçlamıştır.[240]

---

[238] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 192.
[239] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir mi?*, 18-19.
[240] Hayvanları Koruma Kanunu (HKK) İle Türk Ceza Kanununda (TCK) Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Hayvanları Koruma Kanunu (HKK) İle Türk Ceza Kanununda (TCK) Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun), *Resmi Gazete 31541* (09 Temmuz 2021), Kanun No. 7332.

Harris'e göre din, iyiliğin değil bizatihi kötülüğün kaynağıdır. Buna karşın dinin özünde insani ihtiyaçlar da vardır. Bu ihtiyaçlar ruhani deneyim, ahlâkî davranış, güçlü cemiyet bağlarıdır. Bunlar aynı zamanda insanoğlunun mutluluğu için gerekli olan şeylerdir. Ama her ne olursa olsun entelektüel açıdan bakıldığında dinler geri kalmış kurumlardır. Ve siyasi açıdan felaketlere gebedir. Çünkü dini farklılıklarımız bu dünyada sadece cehalet ve katliam dolu geleceğe kapı aralamaktadır. Dinler, doğaları gereği birbirine düşman olduklarından dini şiddet her an hayatımızdadır.[241]

Görüldüğü üzere Harris dinleri kötülüklerle özdeş görmektedir. Fakat buna rağmen insanların sosyal ihtiyaçlarına da dinlerin cevap verdiğini kabul etmiştir. Çünkü ona göre dinlerin sağladığı ruhani deneyim, cemiyet bağları ve ahlâkî davranışlar insanların mutluluğu için gerekli şeylerdir. Oysa dinlerin sadece cehalet ve katliam getirdiği fikri hatalıdır. Nitekim yukarıda dinlerin bilime ve ahlâkî eyleme yönelik emir ve teşviklerini ifade etmiştik. Dinlerin katliamlara ve kötülüklere sebep olduğu düşüncesine gelirsek bu düşünce de bize göre hatalıdır. Çünkü pek çok acımasızlığın olduğu, sosyal adâletin yok sayıldığı dünyamızda şiddet, öfke, nefret ve ayrışmanın olması dinlerin bizatihi sebep olduğu bir şey değildir.[242] Zira İslam dini yaşamak ve yaşatmak üzerine bir anlayışı gerektirir. Hakeza diğer dinlerde de şiddet zorunlu kalmadıkça tavsiye edilen öğretiler değildir. Bunun yanında din, insana zarar veren gladyatör oyunlarını, köleliği kaldırmıştır. Ayrıca kıtlık zamanlarında paylaşmayı, yaşlıya, komşuya ihtiyaç anında yardım etmeyi teşvik etmiştir. Bu durum Harris'in iddia ettiği şekliyle dinlerin zararlı değil, aksine ahlâk için faydalı olduğunu gösterir.[243]

Ayrıca Sam Harris'e göre yaşanılan dünyada tecrübe edilen kötülükler mükemmel Tanrı fikrine terstir. Çünkü ona göre Tanrı, yeryüzünü kötülüklerle baş başa bırakmıştır. Uzuvları olmadan doğan çocuklar, kör sinekler ve nesli tükenen türler bu kötülüklere örnektir. Bunların hepsi Harris'e göre Doğa Ana'nın toprağı yoğurma biçiminin ürünüdür. Nitekim hiçbir mükemmel Tanrı örneklerde bahsedilen hataları yapmamalıdır. Düşünüre göre söz konusu kötülükleri açıklamak içim evrimi temel aldığımızda ortada sorun kalmayacaktır. Çünkü evrim kendi içinde güzellikleri barındırdığı kadar vahşeti de barındırabilir. Bu bağlamda bilinçli varlıkların esenliğini temel aldığımızda din tüm bu

[241] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 238-240.
[242] Ali Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme* (İstanbul: Kuramer, 2017), 353.
[243] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 148.

sebeplerden dolayı ahlâkın güvenilir bir kaynağı olarak kabul edilemez. Dolayısıyla o Tanrısal buyruk ve dini düşüncelerin bizi ahlâkî bir yaşam sürmeye yönlendirmesine de ihtiyacımız olmadığını düşünmektedir.[244]

Harris'in yeryüzünde uzuvları olmadan doğan çocukları, kör sinekleri ve nesli tükenen türleri örnek göstererek Tanrı'nın olmadığını iddia etmesi hatalı bir yaklaşımdır. Burada dikkat edilmesi gereken şey tanrısal yaratmanın tümel ve tikel olmak üzere iki türlü olduğudur. Buna göre tümel yaratma Tanrı'nın 'ol' emriyle gerçekleşen ilk yaratılışı, doğrudan meydana getirilişi ifade etmektedir. Tikel yaratma ise Tanrı'nın koymuş olduğu yasalar çerçevesinde gerçekleşen, tabii olarak meydana gelen olayları ifade eder. Dolayısıyla Tanrı'nın tür olarak insanı yaratması tümel yaratıma, herhangi bir X şahsını yaratması ise tikel yaratıma örnektir. *"Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır."*[245] ayetinde ifade edilen en güzel ve mükemmel şekilde yaratma durumu tümel yaratmaya yani ilk yaratılışa karşılık gelmektedir. Tikel yaratmalarda ise Tanrı varoluşun devamı için tabii yasalarla belirlediği, deyim yerindeyse formülünü verdiği yaratma türü geçerlidir. Buna göre koşullar sağlandığında, formül işletildiğinde çocuk meydana gelir. Fakat bu formülü yanlış uygulamanın sonucunda ortaya çıkan hatalar formülün sahibine hasredilmemelidir. Çünkü Tanrı mükemmel bir formül vermiştir. Uygulamada gerçekleşen hatalar formülün sahibini sorumlu kılmaz. Örneğin bir tohumu ele alalım. Farklı iklim ve toprak koşullarında bu tohumu diktiğimizde tohum aynı olmasına rağmen gelişimi iklim ve toprak koşullarına göre değişiklik gösterecektir. Ayrıca yeterli sulama imkânları, dolu vurması, soğuk olması nedeniyle don vurması tohumun verdiği ürünün kalitesini belirleyecektir. Bu etkenler göz önüne alındığında tohumun ürün vermemesinin kötü olmasından değil koşulların uygun olmamasından kaynaklandığı anlaşılacaktır. Bu açıdan baktığımızda formülü uygulayan her ebeveyn farklı toprak ve iklim koşullarını ifade etmektedir. Buna göre hamilelik sürecinde veya öncesinde yaşanılan şeyler de ürünün gelişmesine etki eden koşullara karşılık gelir. Dolayısıyla bir çocuğun sakat veya uzuvları eksik şekilde dünyaya gelmesi ebeveynlerin kendi genleri, hamilelik sürecinde yaşanılan veya nesiller öncesinde kalan hatalar yüzündendir. Yani sorumlu insanın kendisidir. Zira günümüzde modern tıbbın geldiği

[244] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 187.
[245] Tîn 95/4.

nokta birçok hastalığın önceden engellenmesini, hamilelik sürecinde ortaya çıkan aksaklıkların da tedavi edilebilir hale gelmesiyle engelli çocukların oranında azalmayı sağlamıştır. Örneğin aşılar sayesinde artık çocuk felci hastalığı önceden önlenebilmektedir. Öyleyse Tanrı önceden bu tedaviler yokken daha fazla engelli çocuk yaratırken şimdi bundan vaz mı geçmiştir? Ya da tüketilen gıdaların hormonsal bozuklukları nedeniyle engelli çocuk sayısının artması Tanrı'nın kusurlu çocuk yarattığını mı gösterir? Veya günümüzde geliştirilen aşı ve tedavi yöntemleri sayesinde eskiye oranla daha az çocuk ölümlerinin olması Tanrı'nın son dönemde dünyaya gelen çocuklara daha fazla ömür biçtiğini mi göstermektedir? Bu sorunun cevabı "kesinlikle hayır"dır. Özetle bu durum tanrısal mükemmelliğin tümel yaratma için geçerli olduğuna dikkatimizi çekmektedir. Tikel yaratmalarda insanın, çevrenin vb. koşulların etkisiyle bazı kusurlar olabilmektedir. Kısacası tüm kusur tanrısal yasalar işlerken bu yasalarda bozulmaya sebep olan insandadır.[246]

3.1.3. Ahlâkın Kökeni ve Evrim

Dinin ve kültürün ahlâkın kaynağını oluşturamayacağını söyleyen Harris, yeni ateistlerin bir kısmından farklı olarak evrimsel süreçlerinde ahlâkın kaynağında olamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle ona göre genetik ve doğal seçilimin bizi üremenin dışında başka herhangi bir şeye uyarlamadığı kabul edilmeli ve bu disiplinlerin ilgilendiği alanlar farklı olmalıdır. Çünkü evrim açısından bakıldığında bir kişinin hayatında yapabileceği en iyi şey olabildiğince fazla sayıda çocuk sahibi olmaktır.[247]

Bu anlamda Harris, ahlâkî değerlerin bilimsel açıklaması ile evrimsel açıklamasını eşdeğer görmemektedir. Ona göre insan esenliğini oluşturan şeylerin çoğu Darwinci yaklaşımın dışındadır. İnsan deneyimlerinin olasılıkları evrimleşen beyinlerimizin içinde gerçekleşir. Buna rağmen evrim, insan beyninin varacağı son noktayı göremez. Örneğin istikrarlı demokrasiler kurma, iklim değişikliklerini düzenleme, diğer türlerin yok olmasını engelleme, nükleer silahların yayılmasını önleme veya günümüz dünyasında mutlu olmak için yapılması gerekenler konusunda ona göre evrimin önceden söyleyebileceği bir şeyler yoktur. Harris bu yüzden kişisel esenliğin temelinin evrime dayanmaması gerektiğini söylemiştir. Şayet öyle olsaydı bu duruma

[246] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 161-162.
[247] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 202.

genler açısından bakıldığında, örneğin bir erkeğin hiçbir masraf ve sorumluluğa girmeden genlerinin gelecek nesillere taşımasını sağlamak için her gün sperm bankasına gidip sperm vermesi yeterli olurdu. Bu durum bize zihinlerimizin sadece doğal seçilime bağlı olmadığını gösterir. Düşünür bu fikrini başka bir örnekle şu şekilde destekler: Örneğin evrimi temel aldığımızda her yeni güne birkaç şekerli çörek ile başlayıp günü evlilik dışı bir ilişkiyle bitirmek daha cazip olurdu. Buna rağmen insan uzun süreli esenliğini dikkate aldığında bu şekilde yapmaktan daha iyi seçenekler bulunduğunu görecektir. Bu nedenle iyi ve kötü değerler hakkında içgüdüsel dürtülerle veya evrimin buyruğuyla hareket etmek doğru olmaz. Ayrıca Harris, sadece değerler konusu değil, matematik, bilim, sanat ve insanı ilgilendiren diğer birçok konuda evrimin yuvadan çoktan uçtuğunu ifade etmiştir. Kısacası düşünüre göre artık insan hayatının birçok evrensel özelliğini açıklarken seçilim temelli bir açıklamaya ihtiyaç yoktur.[248] Buna ek olarak Harris, biyolojide yaşanan gelişmeleri göstererek artık evrimimizi bilinçli olarak oluşturabileceğimizi, bunun da insan esenliğinin olasılıklarının bilimsel olarak anlaşılması sayesinde olacağını söylemiştir.[249]

Yeni Ateist düşünürlerden farklı olması açısından Harris'in bu yaklaşımı dikkate değerdir. Nitekim bizde genetik ve doğal seçilimin bizi üremenin dışında başka herhangi bir şeye uyarlamadığı fikrine katılıyoruz. Çünkü genlerin temel hedefinin hayatta kalmak olduğu bir sistemde tecavüzün ahlâkî bir eylem olarak kabul edilmesi gerekirdi. İnsan bu eylemiyle hızla çoğalarak genlerini geleceğe taşıyabilir. Ayrıca zayıflara yardım etme eylemi ahlâkî bir eylemdir. Fakat genler açısından baktığımızda bu davranış güçlülerin hayatta kalma olasılığını azaltacağından tercih edilen bir davranış olmayacaktır. Bu nedenle ahlâkî eylemlerin kaynağı evrimsel süreçlerle açıklanabilecek bir konu değildir.[250]

Özetle Harris'e göre ahlâkî sezgilerimiz biyolojimizden sonra gelmektedir. Fakat bu durum ahlâkî gerçekleri biyolojik olanlara indirgenebilir kılmaz. Çünkü düşünüre göre neyin iyi neyin kötü olduğuna karar veren bizleriz. Ayrıca ahlâkî sezgilerimizi gerekçelendirmek için bu dünyanın ötesinde bir ödül ceza şemasına da ihtiyaç yoktur. Bunun için doğamıza ait akıl, dürüstlük ve sevgiye başvurmamız yeterlidir. Bunların

[248] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 22-71.
[249] Harris, *Ahlakın Coğrafyası*, 151.
[250] Enis Doko, *Allah'sız Ahlak Mümkün mü?* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020), 65-66.

zıddı olan cehalet, nefret, açgözlülük gibi zihnimizde gezinen şeylerden de uzak durmalıyız. Ayrıca Harris, şeytani olarak nitelediği inançtan da uzak durmamız gerektiğini savunmuştur. Ona göre insan, her şeyin ölçütü değildir. Evrenin ve insanın varoluş gerçeği doğanın bir mucizesidir. Bu mucizenin merkezinde de bizi canlandıran bilinç vardır. Bilinç ayrıca *manevi* diye isimlendirilen deneyimin temelini oluşturmuştur. Varlığımızın ve mevcut hâlimizin hikmetini anlamak için mitlere veya Tanrı'ya ihtiyacımız yoktur. Herhangi dini bir inanca sahip olmadan da komşularımızı sevebilir, mutlu olabilir ya da birbirimize bağlılık gösterebiliriz. Bu yüzden Harris'e göre dini kimliklerimizin günleri sayılıdır. Düşünür, uygarlığın geleceğinin de insanların dinin hayatımızdaki yerinin ve öneminin olmadığını fark etmesine bağlı olduğunu iddia etmektedir.[251]

3.2. Richard Dawkins'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi

3.2.1. Ahlâkın Kökeni: Bencil Gen

Richard Dawkins, Darwinci evrim teorisinde bulunan 'Doğal Seçilim' kavramından yola çıkarak ahlâkı temellendirmiştir. Ona göre *doğal seçilim, en genel şekliyle, varlıkların yaşamda kalabilmelerinde ayrım uygulanmasıdır. Bu ayrım neticesinde bazı varlıklar yaşar, bazılarıysa ölür.* Buna göre düzensiz atomlar insanları oluşturana kadar kendilerini daha karmaşık desenler şeklinde gruplandırır. Darwin'in doğal seçilim yoluyla evrim teorisi bunun yolunu gösterir. Dawkins'e göre bu yol, insanın varoluş sorununa verilebilecek en olası yanıttır.[252] Ayrıca ona göre doğal seçilim bir olasılık değil zorunluluktur.[253] Bu bağlamda Dawkins'in ahlâkı, evrenin varoluşunu açıklamakta kullandığı zorunluluk yasası ve rastlantısal düzen düşüncesinden yola çıkarak açıkladığı görülmektedir.[254]

Dawkins'e göre doğal seçilim, açlık, korku ve cinsel arzuyu açıklamak için tek başına yeterlidir. Çünkü insanda bulunan söz konusu bu eğilimler sağ kalmakla yakından ilişkilidir. Buna rağmen iyilik, ahlâk, namus, duygudaşlık ve merhamet gibi eğilimler açıklanırken doğal seçilimi temel alan bir açıklama eksik ve yetersizmiş gibi görünür.

[251] Harris, *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*, 242.
[252] Dawkins, *Gen Bencildir*, 36-56.
[253] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine İnanmak Ya Da İnanmamak*, 33.
[254] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine İnanmak Ya Da İnanmamak*, 202.

Dawkins bu durumu ‘bencil gen’ kavramının üzerinde durarak aşmıştır. Bencil gen ifadesi ona göre doğru vurgudur. Çünkü sadece genlerimiz nesiller boyunca sağ kalan ya da sağ kalamayan tek şeydir. Bunun anlamı şudur: Genler kendilerini birebir kopyalama yeteneğine sahiptir. Ayrıca kendilerini birebir kopyalama özelliği olan varlıklar arasında rekabet edebilir. Dolayısıyla genlerin hayatta kalabilmek için refleksler geliştirdiğini ya da bir tür manevra yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır. İşte bu türden refleksler ve manevralar düşünüre göre genlere ‘bencillik’ özelliğini vermektedir. Çünkü genlerin manevra ve refleksleri diğer genlere karşı yapılır. Buna karşılık canlı, grup ve tür olarak ifade edilen diğer sınıflar ise genlerin bu bencilce refleks ve manevrasını yapacak özellikte değildir. Kısacası kendilerini genler gibi birebir kopyalamak ve kendilerini kopyalayan varlıklar arasında rekabet etmek gibi vasıfları yoktur.[255] Bu yüzden yaşamın hiyerarşisindeki diğer basamaklar değil sadece genler bencillik sıfatına layıktır. Bu anlamda Dawkins açısından seçilimin temel birimi, kalıtımın da temel birimi olan genlerimizdir.[256]

Gen merkezli evrim teorisinin Dawkins tarafından tercih edilmesinin diğer sebepleri de şunlardır: Genler uzun yaşar ve yaşlanmaz. Ayrıca kararlı ve basit bir yapıdadır.[257] Bu anlamda asıl yaşatılmak istenen genlerdir. Çünkü düşünüre göre nesilden nesile aktarılarak hayatta kalabilen tek şey genlerdir. Bireyler ise kısa ömürlüdür.[258]

Dawkins’e göre bencil gen Darwin’in teorisidir. Fakat kendisi bu teoriyi yeni bir bakış açısıyla ele almıştır. Bu yeni bakış açısı Darwinci evrim teorisinden farklı olarak bireysel canlıya odaklanmak yerine genleri merkeze almıştır. Doğaya genin gözünden bakmaktadır. Dawkins bu bakış açısına Yeni Darwincilik ismini vermiştir. Ona göre kendisi yeni bir anlatımla Darwin’in teorisini ele almıştır. Bu yüzden gen açısından bakmakla birey açısından bakmak arasında bir fark görmediğini ifade etmiştir.[259]

Dawkins’in ahlâkı temellendirmesine geçmeden önce bencillik özelliği verdiği geni açıklamanın konuyu anlamak açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Yaşamın temel birimi olan gen ilk olarak nasıl ortaya çıkmıştır? Evrendeki yaşam nasıl başlamıştır?

---

[255] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 272-274.
[256] Dawkins, *Gen Bencildir*, 9-34.
[257] Dawkins, *Gen Bencildir*, 56-59.
[258] Özelçi, *Richard Dawkins’e Göre Din-Bilim İlişkisi*, 36.
[259] Dawkins, *Gen Bencildir*, 15-16.

Genler hayatta kalmayı nasıl başarır ve ömürlerinin bir sonu var mıdır? Genler insan davranışını ne boyutta ve nasıl etkiler? Onun bu sorulara verdiği cevaplar gen hakkındaki görüşlerini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Dawkins *gen sözcüğünü, çok sayıda nesil boyunca hayatta kalabilmeye ve birçok kopyalar halinde etrafa dağılmaya yetecek kadar küçük olan bir genetik birim anlamında* kullanmıştır. Başka bir yerde geni, *potansiyel olarak birçok nesil boyunca hayatta kalacak bir kromozom parçası olarak*[260] tanımlamaktadır. Ayrıca genin bir doğal seçilim birimi olarak hizmet ettiğini söylemiştir. Bu anlamda Dawkins'e göre gen, *yeterli kopyalama tutarlılığına sahip bir kromozom parçası olarak*[261] da ifade edilmiştir.

Yaşamın başlangıcına dair Dawkins tahmine dayalı varsayımlarda bulunmuştur. Ona göre yaşamın başlangıcından önce su, karbondioksit, metan ve amonyak gibi basit bileşikler güneş sistemine bağlı diğer gezegenlerde de olduğu gibi dünyada da bolca bulunmaktaydı. Güneş ışığı ve şimşekli havanın etkisiyle bu basit bileşikler proteinlerin yapı taşı olan amino asitleri oluşturmuştur. Bu süreçler sonunda biyologların ve kimyacıların öne sürdüğüne göre denizlerin içeriğini oluşturan "ilksel çorba" ismini verdikleri şey ortaya çıkmıştır. İlerleyen zamanlarda organik maddeler bazı bölgelerde yoğunlaşmış, sonra da güneş enerjisi gibi enerjilerin etkisiyle daha büyük molekülleri oluşturacak şekilde birleşmişlerdir. Bu süreç devam ederken bir yerlerde kendi kopyalarını yaratabilme özelliğine sahip moleküller oluşmuştur. Dawkins bu moleküllere "eşleyici" adını vermiştir. Kazara veya rastlantı sonucu ortaya çıkan eşleyicilerin meydana gelme olasılığı oldukça düşüktür. Ama bir kez meydana gelmiş olması yeterlidir. Dawkins'e göre evrim bu oluşan ilk molekül ile başlamıştır. Yüksek kopyalama kalitesi sayesinde genler büyük bir nüfusa ulaşmıştır. Fakat bu kopyalama özelliği Dawkins'e göre mükemmel değildir. Bu yüzden zaman zaman da olsa kopyalama hataları meydana gelmiştir. Yapılan bu hatalar birikimli hale gelince durum ciddileşmiş ve sürekli eş kopyaların meydana gelmesinin önüne geçmiştir. Bu sayede ortak atadan gelen çeşitli kopyalar ortaya çıkmıştır. Yukarıda bahsedilen ilksel çorba bu süreçten sonra çok çeşitlilikteki kendini eşleyen moleküllerle dolmuştur. Bu kopyalar arasında diğerlerinden daha sağlam, daha kararlı olmak gibi özelliklerden dolayı avantaja sahip

[260] Dawkins, *Gen Bencildir*, 56.
[261] Dawkins, *Gen Bencildir*, 215.

olanlar vardır. Bu avantaj onların kopyalarının artmasını sağlamıştır. Çünkü uzun ömürlü de olan bu kopyalar için kendilerini kopyalayacakları daha fazla zamanları vardı. Bu durum uzun ömürlü olmaya doğru "evrimsel gidişatı" ortaya çıkarmıştır.[262]

Dawkins, genlerin uzun ömürlü olmasının dışında iki evrimsel durumunun daha olduğunu söylemiştir. Bu durumlar doğurganlık ve doğru kopyalama özellikleridir. Evrim iyi bir şey gibi görünse de aslında hiçbir şey evrimleşmek istememektedir. Bu anlamda evrim isteğe bağlı oluşan bir durum da değildir. Tam tersine eşleyiciler evrimi engelleme çabası içindedir. Çünkü eşleyiciler doğru kopyalama yapmak ister.[263] Görüldüğü üzere eşleyicilerin kopyalama hatası yapması evrimin çeşitliliğini, doğru kopyalama yapması ise evrimin devamlılığını sağlamaktadır.[264]

3.2.2. Hayatta Kalma Makineleri: Bedenlerimiz

Genler milyonlarca yıl boyunca hayatta kalabilirler. Bunu hem bencil davranışları hem de yüksek kopyalama kalitesine sahip eşleyiciler olmaları sayesinde başarırlar. Bu eşleyiciler daha yüksek bir kararlılık seviyesine ulaşmak için mücadele halindedir. Dawkins'e göre bu mücadele doğrultusunda bazı eşleyiciler diğer eşleyicileri parçalayıp yapıtaşlarını kullanır. Bu süreçte daha yüksek kararlılık seviyesine ulaşan gen ya da rakiplerinin kararlılık seviyesini düşürmeyi başaran bir kopyalama eylemi hem korunmakta hem de çoğaltılmaktadır. Bu ilerleme süreci birikerek artan bir yapıya sahiptir. Genlerin kendi kararlılıklarını artırma ve rakiplerinin kararlılıklarını düşürme süreci zaman içerisinde değişimler göstererek daha da gelişmiştir. Bu gelişme doğrultusunda bazı eşleyiciler etraflarına duvarlar örerek kendini koruma yöntemi geliştirmiştir. Dawkins'e göre bu süreç, ilk canlı hücrelerin oluşum süreci olabilir. Var olmayı gerçekleştiren genler bir sonraki adımlarında varlıklarının devamı için birer araç geliştirmeye başlamışlardır. Bu araçlar hayatta kalmayı başaran eşleyiciler açısından içinde yaşayabilecekleri hayatta kalma makineleridir. Bu bağlamda ilk hayatta kalma makineleri de genler açısından koruyucu bir tabakadan ibaretti. Daha sonra ise daha iyi hayatta kalma makinesine sahip eşleyiciler ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı hayatta kalmayı başarmak genler için giderek zorlaşmıştır. Bu zorluk eşleyicileri daha gelişmiş

[262] Dawkins, *Gen Bencildir*, 37-40.
[263] Dawkins, *Gen Bencildir*, 40-41.
[264] Özelçi, *Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi*, 33.

hayatta kalma makineleri yapmaya sevk etmiş ve böylelikle hayatta kalma makinelerinin gelişimi de birikerek artan bir sürecin içine girmiştir.[265]

Dawkins'e göre hayatta kalma makineleri gen için ilk etapta pasif kaplar olarak ortaya çıkmıştır. Bu pasif kapların görevleri arasında rakiplerin kimyasal saldırılarına karşı koymak ve oluşabilecek herhangi bir hasara karşı geni korumak vardır. Bu esnada ilksel çorba içinde birikmiş olan organik besinlerle beslenip hayatlarını sürdürdüler. Fakat ilksel çorbada biriken besinler bitince doğrudan güneş ışınlarını kullanarak basit moleküllerden karmaşık molekülleri kendi başlarına dönüştürerek besin ürettiler. Bu aşamada hayatta kalma makinelerinin şekli bitkilerdi. Bir sonraki adımda bitkilerin kimyasal emeklerinden geçinen hayvanlar ortaya çıkmıştır. Bu hayatta kalma makineleri ya bitkileri yiyerek ya da bitkilerle beslenen hayvanları yiyerek hayatta kalmıştır. Bu şekilde yeni hayatta kalma yöntemleri sürekli olarak ortaya çıkmaya devam etmiştir. Bu yöntemler de zaman geçtikçe evrimleşmiş ve hayatlarını sürdürebilmek için bazı alanlarda daha fazla gelişmiştir. Bu bağlamda kimisi denizde, kimisi karada, kimileri havada, yer altında, ağaçların üzerinde, diğer canlıların vücutlarında olmak üzere yeni yaşam alanları oluşturmuştur.[266]

Dawkins, yukarıda bahsedilen süreç dahilinde günümüz eşleyicileri olarak DNA moleküllerini ele almıştır. Ona göre DNA moleküllerinin iki önemli işlevi bulunmaktadır. Birincisi eşlenme özelliğidir. Yani DNA molekülleri kendilerinin bir kopyasını yapar. Bu eşlenmeleri Dawkins'e göre yaşamın başlangıcından beri devam eden bir durumdur. İkincisi ise DNA molekülleri protein moleküllerinin üretilmesini sağlar. Bu üretim bir beden yapımı için atılan ilk adımdır. Çünkü proteinler vücudun fiziksel dokusunu oluşturur. Bunun yanında hücre içindeki tüm kimyasal süreçleri de kontrol altında tutarlar. Böylece genler bedenlerin üretimini dolaylı yollardan kontrol etmiş olmaktadır.[267]

Genler açısından dünya üzerinde hayatta kalmanın birçok biçimi bulunmaktadır. Tüm hayvanlar, bitkiler, virüsler ve bakteriler bu biçimlere örnektir. Biz insanlar da gen ismi verilen bu eşleyicilerin hayatta kalma makineleriyiz. Dawkins, genlerin gelecekte

[265] Dawkins, *Gen Bencildir*, 42-52.
[266] Dawkins, *Gen Bencildir*, 70.
[267] Dawkins, *Gen Bencildir*, 46-47.

kendi yaşamlarını sürdürebilmeleri için bedenlerin üretimini dolaylı yollardan kontrol ettiğini belirtmiştir. Çünkü ona göre ancak bir beden, genlerin değişmeden kendilerini saklamalarına olanak sağlayabilir. Bu bağlamda içinde yaşadıkları bedenin etkili olması gen açısından önemlidir. Genin bir başka özelliği de yaşlanmayışıdır. İçinde bulunduğu beden yaşlansa bile gen yaşlanmaz ya da ölmez. Kendi akıbeti için kontrol ettiği bedenin yaşlanmasıyla o bedenden başka bir bedene atlar ve bu şekilde milyonlarca yıl hayatta kalmayı başarır. Bu bağlamda çaprazlama işlemiyle kromozomların karıştırılması genleri yok etmez. Hayatta kalma makineleri olarak bizler genler tarafından yapılma amacımızı tamamladığımız anda bir kenara atılırız. Oysa genler birçok kopyasıyla beraber var olmayı başarabilen ve çok uzun yaşayabilen bir eşleyicidir. Dawkins'in bizlerin ve bütün diğer hayvanların genlerimiz tarafından oluşturulan hayatta kalma makineleri olduğumuzu ifade ettiğini yukarıda belirtmiştik. Bu bağlamda o "*vücudu bir gen kolonisi olarak ve hücreyi de genlerin kimyasal endüstrileri için kullanışlı bir üretim birimi olarak düşünmeyi tercih,"* ettiğini söylemiştir. [268]

Genler, hayatta kalma makinelerine yaptıkları etki bakımından birbirlerinden farklıdır. Bu etki embriyonun gelişim sürecinde başlamaktadır. Genlerin embriyonik gelişme sürecinde etkiledikleri bireyler bedensel şekil ve davranışlar konusunda da etkilenmiş olur. Bu anlamda bir genin başarılı olduğundan söz edilmesi için embriyoya faydalı etkiler yapması beklenir. Bir embriyoyu yetişkinliğe ulaştırmak, yetişkinliğe ulaşan bireyin üremesini sağlamak ve dolaylı olarak aynı genlerin gelecek nesillere taşınmasını sağlamak bir genden beklenilen faydalar arasındadır.[269] Örneğin gelecek hakkında tahminde bulunan, geleceği simüle eden bir gen deneme yanılma yöntemini kullanan genlerden bir adım öndedir. Çünkü deneme yanılma yöntemi hem zaman hem de enerji kaybıdır. Oysa simülasyon yöntemi deneme yanılma yöntemine göre hem hızlı hem de güvenlidir.[270] Bu örnekte simülasyon yöntemini kullanan genin hayatta kalma makinesine daha faydalı olduğu görülmektedir.

Hayvanlar, hayatta kalma amacına yönelik olarak hızlı hareket etmek için kasları geliştirmiştir. Daha sonra genler kendi adına kararlar alabilecek bir yapıya ihtiyaç duymuştur. Bununla bağlantılı olarak hayvanlarda beyin gelişmiş ve bu gelişim sayesinde

[268] Dawkins, *Gen Bencildir,* 45-70.
[269] Dawkins, *Gen Bencildir,* 251-252.
[270] Dawkins, *Gen Bencildir,* 82.

kasların kontrollü ve koordineli hareketi sağlanmıştır. Özetle genler hayatta kalmayı garanti altına alabilmek için beyni bu yönde kararlar almaya programlamıştır. Bu açıdan bakıldığında düşünüre göre genlerin yapabildiği tek şeyin makineyi kurmak olduğu görülmektedir. Artık hayatta kalma makinesi tek başınadır. Genler ise pasif bir şekilde oturup bekler.[271]

Dawkins'e göre hayatta kalma makinelerinin dikkat çeken özelliklerinden biri de maksatlı hareket ediyor olmalarıdır. Bu amaçlılık günümüzde "bilinçlilik" ismi verilen bir özelliğe evrilmiştir.[272] Genler ise hayatta kalma makinelerinin aksine tüm bu eylemlerinde bilinçli değildir. Bilinçsiz bir ereksellik taşıyıcısı konumundadır.[273] Dawkins'in bakış açısına göre yukarıda bahsedilen tüm süreçlerin zaman içinde hayatta kalma makinesine bilinç kazandırdığı söylenebilir.

Genler hayatta kalma makinelerine ilk etapta sadece tek bir tâlimat verir. Bu tâlimat *"bizi canlı tutmak için en iyi olduğunu düşündüğünüz şey her neyse onu yapın"* şeklindedir. Sonrasında anlık kararlar almak hayatta kalma makinesinin sinir sistemine bırakılmıştır. İnsanda bulunan bilinç ve maksatlılık genlerin hakimiyetini giderek elinden almaktadır. Çünkü Dawkins'e göre genler ana politika yapıcılardır. Beyinler ise hayatta kalma makinelerinin idarecileridir. Bu idareciler daha da gelişmiş hale geldikçe genlerin politika yapma görevini de üzerinden yavaş yavaş devralacaktır.[274]

3.2.3. Kültürün Evrimi: Mem'ler

Genler, çevresinde olup bitenlere karşı hayatta kalma makinesine tâlimatlar vererek öğrenme kapasitelerine ekleme yaparlar. Örneğin ağızda oluşan lezzetli bir tat, orgazm, güzel bir hava veya gülümseyen bir çocuk ödüller arasındadır. Buna karşın acı hissetmek, mide bulantısı, boş mide veya ağlayan bir çocuk kötü şeyler arasındadır. Dawkins'e göre genler bir davranış neticesinde ödül listesinde bulunan bir durumla karşılaştığında o davranışı bir daha yap tâlimatı verir. Kötü durumla karşılaştığında ise o davranışı bir daha yapma şeklinde tâlimat verir. Çünkü ödül listesinde bulunan şeyler genlerin hayatta kalmasını sağlayacağından faydalı olarak kabul edilir. Fakat kötü şeyler

[271] Dawkins, *Gen Bencildir*, 71-78.
[272] Dawkins, *Gen Bencildir*, 73-74.
[273] Poidevin, *Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, 108.
[274] Dawkins, *Gen Bencildir*, 83.

listesindekiler genin hayatta kalmasına olumsuz etki edeceğinden zararlı olarak kabul edilir.[275] Bu şekilde genler fayda zarar analizleri yaparak hayatta kalma makinelerinin işini kolaylaştırmaktadır. Genin hayatta kaldığı koşullar, deneyimleri meydana getirmiştir.[276] Beyinde yer alan bu bilgi birikimi ve deneyime Dawkins tarafından "mem" adı verilmiştir. Ona göre memler genetik olmayan türde bir eşleyicidir.[277]

Kültür iletimi farklı bir evrim şekline yol açması bakımından genetik evrime benzemektedir. Dilin zaman içindeki gelişimi, giyim ve beslenme modaları, törenler ve gelenekler, sanat ve mimarlık, mühendislik ve teknoloji Dawkins'e göre insan türünde gerçekleşen kültür evrimine örnektir. Nitekim ona göre çağdaş insanın evrimini anlayabilmek için genin evrimini tek temel olarak almak yeterli olmayacaktır. Yeni bir tür eşleyici olarak memler yakın zamanda ortaya çıkmıştır. Bu yüzden gelişiminin henüz başlangıç çağındadır. Tıpkı genlerin bir bedenden diğerine atlayarak kendini çoğaltması gibi memler de geniş anlamda taklit denebilecek bir süreç yolunu kullanarak bir beyinden diğer beyne zıplar ve kendini çoğaltır. Örneğin düşünüre göre Tanrı memi varoluş hakkındaki derin ve tedirgin edici sorulara makul cevaplar vermesinden dolayı yüksek hayatta kalma değerine sahiptir. Kendi yetersizliklerimiz ve psikolojik çekiciliğinden dolayı Tanrı fikri, gerçek olmamasına rağmen güven verdiğinden birçok neslin beyni tarafından kopyalanmış ve günümüze kadar ulaşmıştır.[278]

Dawkins'e göre hayatta kalma makineleri öldüğünde geriye genler ve memler kalır. Bizler genlerimizi bir sonraki kuşaklara aktardıktan sonra bu özelliğimiz unutulacaktır. Fakat memlerde durum farklıdır. Eğer dünya kültürüne katkıda bulunursanız genleriniz yok olsa bile memleriniz var olmaya devam edebilir. Örneğin bir ateşleme bujisi icat ettiniz veya biz ezgi bestelediniz. İşte bu fikirler nesiller boyu hayatta kalmayı başarabilen memlere örnektir. Nitekim Socrates, Leonardo, Kopernik gibi mem kompleksleri Dawkins'in bu yaklaşımına göre günümüzde bile iyi çalışmaktadır. Genler hayatta kalma makinelerini hızlı taklit yeteneğiyle bir kez donattığında memler hakimiyeti devralacak ve evrimleşecektir.[279]

---

[275] Dawkins, *Gen Bencildir*, 80.
[276] Dawkins, *Gen Bencildir*, 121.
[277] Richard Dawkins, *Genişlemiş Fenotip*, çev. Çağatay Tarhan (İstanbul: Alfa Kitap, 2018), 167.
[278] Dawkins, *Gen Bencildir*, 210-213.
[279] Dawkins, *Gen Bencildir*, 219-220.

3.2.4. Bedenlerin Ötesinde: Genişlemiş Fenotip

Doğal seçilim bir geni tercih ederken o genin yol açtığı sonuçlara göre bir tercih yapar. Bu sonuçlara fenotipsel etkiler ismi verilmiştir. Dawkins, fenotipsel etkileri gen için "*hayatta kalmayı sağlayan uyarlanımlar"* olarak ifade etmiştir.[280] Göz rengi, kıvırcık saç gibi özellikler bireydeki fenotip etkilere örnektir.[281] Bu doğrultuda bir memin fenotip etkilerine örnek olarak sözcükler, müzik, görsel ögeler, giyim tarzı, yüz ya da el mimikleri gösterilebilir.[282]

Dawkins, her ne kadar bencil gen teorisini savunsa da hayata bencil genin gözünden bakmanın derin sorunlar barındırdığını düşünmektedir. Bu sorun "neden canlı bireyin tutarlı bir maksatlılığa sahip olarak en başta var olduğu" sorunudur. Dawkins bu sorunun genişlemiş fenotip fikriyle aşılabileceğini söylemiştir. O, genişlemiş fenotipsel etkiyi, *"genin fenotipsel etkilerinin, dünya üzerinde sergilediği bütün etkiler" olarak düşünülmesi* şeklinde ifade etmiştir. Normal fenotip etki bir genin içinde ikamet ettiği vücutta sergilediği bütün etkilerdir. Genişlemiş fenotip etkinin normal fenotip etkiden farkı, genin kendisini sonraki nesillere aktarmasına yarayan araçların bireyin bedeninin duvarlarının dışına ulaşmasıdır.[283] Bu anlamda genişlemiş fenotip "*genin sağkalım şansına olumlu ya da olumsuz etki eden durumlar"* şeklinde anlaşılabilir.[284] Kısacası genin sadece bedenle sınırlı kalmadan beden dışı etkiler göstermesine genişlemiş fenotip etki denmiştir.

Daha büyük bedenler oluşturmak veya bir beden içinde ortak amaç için birlikte çalışmak hayatta kalma açısından her zaman daha basit bir yöntemdir. Bu yüzden genler ilk olarak iş birliği yaparak hücreleri oluşturmuştur. Bu hücreler de iş birliği yaparak hayatta kalma araçlarını yani bedenleri oluşturmuştur. Hücrelerin toplu olarak bir bedende bir araya gelmelerinin avantajı şudur: Her hücre bir görev üzerinde özelleşir, bu görevde daha etkin hale gelir. Örneğin bir tanesi avları sezecek algılayıcılar olarak özelleşir ve gelişir. Bir diğeri mesajları iletecek sinirleri oluşturur. Başka hücreler avı yakalamaya yarayacak yeteneklerle donanır. Daha başka hücrelerde, yakalanan avın

[280] Dawkins, *Genişlemiş Fenotip*, 133.
[281] Dawkins, *Gen Bencildir*, 252.
[282] Dawkins, *Genişlemiş Fenotip*, 168.
[283] Dawkins, *Gen Bencildir*, 254.
[284] Dawkins, *Genişlemiş Fenotip*, 400.

beden tarafından sindirilip besin haline dönüştürülmesini sağlar. Yapılan bu iş birliği ortak amaca hizmet ederek tüm genlere ortak fayda sağlar. Bu doğrultuda Dawkins'e göre gen ilk önce döllenmiş bir tek yumurta hücresinden başlamak üzere yetişkin bir bedene ulaşır. Daha sonra bu yetişkin beden sonraki neslin döllenmiş yumurtalarını tekrar oluşturmak için döllenmiş yumurtaların olacağı tek hücreleri üretir. Bu sürece Dawkins "dar boğazlı yaşam döngüsü" ismini vermiştir. Bu yaşam döngüsü düşünüre göre çok hücreli hayatta kalma araçlarının karakteristiğidir.[285]

Dawkins'e göre *"bir hayvanın davranışı, bu davranış 'için' olan genlerin hayatta kalmasını en üst seviyeye çıkarmaya yatkındır, bu genler davranışı gösteren hayvanın içinde olsunlar veya olmasınlar."* Bu anlamda bir davranışı yansıtan genler işlettiği kendi bedende bulunsun ya da bulunmasın o davranış için olan diğer genleri de kayırır. Bunu genişlemiş fenotip etki bağlamında yapar. İşlettiği kendi vücudu da olabilir başka bir vücut da olabilir.[286] Örneğin kanatlarındaki şeritler ağaç kabuğundaki yarıklara benzeyen bir güve türünde enine çizgili ve boyuna çizgilere sahip olan bireyler var. Bu bireyler hayatta kalmak için iş birliğine gider. Çünkü bir güve ağacın kabuğunun üstünde ancak doğru yönde durursa kamufle olabilir. Bu yüzden şerit düzeniyle ilgili genler ile durma konumuyla ilgili genler uyumlu bir iş birliği geliştirmelidir.[287]

Dawkins, hayata bencil gen gözünden bakmanın evrenin her yerindeki canlılar için geçerli bir bakış açısı olduğunu ifade etmiştir. Özetle ona göre bütün yaşamın güç kaynağı olan temel birim eşleyicilerdir. Eşleyicin anlamı, evrende kopyaları yapılmış herhangi bir şeydir. İlk başta rasgele itişmeler sonucu ortaya çıkan gen kendisini sınırsız kopyalama sürecine girmiştir. Fakat kopyalama süreci kusursuz ve mükemmel olmadığı için hatalar meydana gelmiştir. Bu hataların birikmesiyle çeşitli türde eşleyiciler ortaya çıkmıştır. Çeşitli türdeki eşleyicilerin kimisi kendini eşleme gücünü kaybeder ve yok olur. İyi eşleme örneği gösterenlerse hayatta kalır. Bu doğrultuda zaman ilerledikçe güçlü ve iyi eşleyiciler dünyada birikmiştir. Kademeli şekilde iyi ve güçlü eşleyici olmanın sırları da keşfedilmeye başlamıştır. Bu anlamda eşleyicilerin dünyada yol açtıkları sonuçlar yüzünden de hayatta kalıp seçilimleri gerçekleşmektedir. Eşleyicilerin dünyada yol açtıkları sonuçlara Dawkins tarafından genişlemiş fenotip ismi verilmiştir. Bu

[285] Dawkins, *Gen Bencildir*, 272-274.
[286] Dawkins, *Gen Bencildir*, 269.
[287] Dawkins, *Genişlemiş Fenotip*, 353-354.

bağlamda eşleyicilerin etkileri oldukça dolaylı da olabilmektedir. Önemli olan bu etkilerin eşleyicilerin kopyalama başarısına olumlu etkisidir. Dawkins'e göre bir eşleyicinin dünyadaki başarısı var olan şartlara bağlıdır. Bu şartlar ise diğer eşleyiciler ve bu eşleyicilerin oluşturdukları sonuçlardır. Dünyadaki yaşam ilk önce birbirine karşılıklı olarak fayda sağlayan genlerin hücreleri oluşturmasıyla başlamıştır. Hücreler iş birliğine giderek çok hücreli bedenleri oluşturmuştur. Bu bedenler genlerin hayatta kalma araçlarıdır. Bu araçlardan da dar boğazlı yaşam döngüsünü geliştirenler başarılı olmuştur. Dawkins, genişletilmiş fenotip etkinin sınır tanımadığını ve genin bedenin duvarlarından dışarı taşıyarak dış dünyadaki nesneleri idare ettiğini söylemiştir. Ona göre dünyanın tamamı genleri fenotip etkilerle birleştiren nedenlerle doludur. Söz konusu bu etkiler artık bedenlerde paketlenmiş haldedir. Görüldüğü gibi kısaca özetlemeye çalıştığımız yaşamın oluşumu için evrenin herhangi bir yerinde ölümsüz eşleyicinin olması yeterlidir.[288] Ayrıca belirtmemiz gerekir ki Dawkins'in bencil gen teorisi yaşamın oluşumu konusunda hiçbir aşamada bilinçli tasarıma başvurmamaktadır. Bu anlamda ahlâkî maksatlarını gerçekleştirmek için dünyayı tasarlayan bir varlıktan da söz edilmez.[289]

Dawkins'in savunduğu evrim teorisinde ilk basit organizmanın nasıl meydana geldiği tam olarak açıklanmamaktadır. Çünkü doğal seçilimin meydana gelebilmesi için bir başlatıcı işleme ihtiyaç vardır. Dolayısıyla düşünürün savunduğu evrim teorisinin eksiği başlatıcı ilk organizmadır. Nitekim yaşamın ilk kaynağı olabilecek inanılmaz derecede karmaşık yapıya sahip olan hücreyi düşündüğümüzde bunun kendi kendine oluşabilme ihtimali oldukça düşüktür. Dawkins'in savunduğu Darwinci evrim teorisinde dikkatimizi çeken en önemli nokta burasıdır. Zira yaşam bir kez başladıktan sonra ister Dawkins'in savunduğu gibi birikimli şekilde doğal seçilimle, ister başka bir şekilde olsun gerisi artık basittir. Zor olan ilk basit canlının meydana çıkışını açıklamaktır. Ayrıca ilk basit canlının meydana gelişini açıklamak bu kadar zorken insan bilincinin gelişimi, zekânın ortaya çıkışı gibi konuların kendiliğinden aşama aşama gerçekleşmesi ihtimali daha da zor meselelerdir.[290] Bu anlamda Tanrı evrim sürecini denetlemiş ya da yönetmiş olamaz mı sorusu Plantinga tarafından dile getirilmiştir. Buna göre Dawkins'e evrim

[288] Dawkins, *Gen Bencildir*, 279-280.
[289] Poidevin, *Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, 111.
[290] Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*, 84-85.

teorisinin başıboş ve kılavuzsuz olduğunu düşündürten nedir?[291] Nitekim düşünür kendisi de yaşamın başlangıcı meselesini evrim öyküsündeki bir boşluk olarak ifade etmiştir. Dolayısıyla Darwinci açıklamanın yetersiz olduğunu kabul etmektedir. Ona göre yaşam dostu bir gezegende yaşamanın yanında yaşam dostu bir evrene de sahibiz. *"Fizikçilerin hesaplamalarına göre, eğer fizik kanunları ve sabitleri bir parça bile farklı olsaydı evren öylesi bir şekilde gelişecekti ki yaşam imkânsız olacaktı,"* sözleriyle evrendeki düzene olan hayranlığını ifade etmiştir. Bu bağlamda o, kimyanın etkisi olmadan yaşamın olamayacağını düşünmektedir. Bununla ilişkili olarak yaşamın başlangıcı konusunun araştırılmasının kimyacıların işi olduğunu, kendi alanı olmadığını söylemiştir.[292]

3.2.5. Bir Hayatta Kalma Değeri: Özgecilik

Genler hayatta kalma amacını gerçekleştirmek için oluşturdukları canlı bireylerini bencil olmaya programlamıştır. Bunun için kimi durumlarda oluşturdukları canlı bireylerini başkasının yararını düşünen bir şekilde davranmasına etki etmektedir. Genlerin bu davranışı Dawkins'e göre sıklıkla gerçekleşen bir durumdur. Bu davranışlara örnek olarak genlerin, canlı bireylerini, genetik akrabalarının yararını düşünecek şekilde programlamasını vermiştir. Böyle yaparak genler, dolaylı şekilde kendi kopyalarına yararının dokunması ihtimalini artırmaktadır. Bu duruma düşünür ebeveynlerin kendi çocuklarına karşı iyi kalpli olmalarını örnek göstermiştir. Bununla ilgili olarak doğadan başka örnekler de vermiştir: Yaban ve bal arıları, karıncalar, termitler, tüysüz kör fareleri, çayır köpeği, meşe palamudu ağaç kakanları gibi canlılarda büyük kardeşlerin küçük kardeşlerin bakımıyla ilgilendiği topluluklar geliştirmiş canlılar olarak dikkat çekmektedir. Bu topluluklarda bakımı üstlenen büyük kardeşler, bakımını üstlendiği küçük kardeşinin genlerini paylaştığı için böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Bencil gen, hayatta kalmak için büyük kardeşe küçük kardeşin bakımını yaptırmaktadır. Büyük kardeşlerin bu davranışı başkasının yararını düşünmeye bir örnektir.[293] Genler akraba özgeciliğine başvurarak kendisinin başka bedenlerde bulunan kopyalarına yardım etmiş olur. Bu durum genlerin bencilliğinden ileri gelmektedir.[294] Çünkü genler verilen

[291] Alvin Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı", çev. Engin Erdem, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (01 Nisan 2009), 182.
[292] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 183-189.
[293] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 274.
[294] Dawkins, *Gen Bencildir*, 112.

örneklerde dolaylı olarak kendi hayatta kalmasına yardımcı olmaktadır. Özgecilik kelimesi dilimizde diğerkâmlık manasına gelmektedir.[295] Bu anlamda Dawkins ebeveyn bakımını akraba özgeciliğinin özel bir durumu olarak görmüştür. Ayrıca çocukların korunması ve ebeveyn bakımıyla alakalı olan tüm bedensel organlar, süt salgılayan bezler, kanguru cepleri ve buna benzer örnekler akraba seçiliminin doğadaki izleridir.[296]

Dawkins, akrabalık özgeciliğinden başka "karşılıklı ilişki" esasına dayanan davranışları da başkasının yararına olan davranışlar olarak ele almıştır. Bu karşılıklı ilişki durumu da ona göre özgeciliği esas almaktadır. Buna göre "Sen benim sırtımı kaşı ben de seninkini" mantığını temel alan karşılıklı özgecilik Darwinci mantık olarak Dawkins tarafından sıkça kullanılmıştır. Örneğin avcının bir mızrağa, demircinin ise ete ihtiyacı vardır. Karşılıklı faydaya dayanan bu durum asimetri bir alışverişi doğurmaktadır. Dawkins bu örnekleri artırır: Arının nektara, çiçeklerinse polen yaymaya ihtiyacı vardır. Çiçeklerin kanatları yoktur ve bu yüzden uçamazlar. Oysa arıların kanatları vardır, uçabilirler. Fakat arılar da nektara ihtiyaç duyarlar. Bu karşılıklı ihtiyaçtan dolayı arı ile çiçekler arasında karşılıklı özgeciliğe dayanan bir ilişki gelişmiştir. Bu ilişki sayesinde her iki tarafta ihtiyacını gidermektedir. Nitekim çiçekler bir nevi arıların kanatlarını kiralayarak polenlerini yaymışlar, arılarda çok sevdikleri nektara ulaşmışlardır. İşte bu şekilde asimetrik ihtiyaç ilişkilerinde doğal seçilim devreye girerek bireyleri yapabildiklerinde vermeye ve yapamadıklarında istemek için yalvarmaya yatkınlık kazandıran genleri kayırmaktadır. Bunun yanında insan ilişkilerinde borçların hatırlanması, vurgunculuk yapanlara kin güdülmesi ve alan ancak sırası geldiğinde vermeyen hilebazların cezalandırılması gibi eğilimleri olan genler doğal seçilim tarafından kayırılarak hayatta kalması sağlanmaktadır.[297] Dawkins'e göre uzun süreli hafıza ve diğer bireyleri tanıyabilme yeteneği insanda çok iyi gelişmiştir. Bu yüzden karşılıklı özgecilik insanın evriminde önemli bir yere sahiptir.[298]

Dawkins, özgeci davranışın aslında maske takmış bencillikler olduğunu ifade etmiştir. Çünkü sergilenen özgeci davranış genlerin bencilce hayatta kalma amacına hizmet etmektedir. Gen bencilliğinin bireyin davranışlarında bencilliğe sebep olacağı

[295] *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, "Özgecilik" (Erişim 11 Aralık 2022).
[296] Dawkins, *Gen Bencildir*, 117-130.
[297] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 274-275.
[298] Dawkins, *Gen Bencildir*, 208.

konusuna yukarıda yer vermiştik. Bu anlamda genler kendi bencil hedeflerine ulaşmak için yukarıda örneklerde görüldüğü üzere özgeciliğe teşvik etmektedir. Dawkins söz konusu bu özgecil davranışlardan bahsederken bu davranışların bilinçli güdüler olmadığını söylemiştir. Ona göre bilinçli güdülerin bencil davranışlara etkisinin olup olmadığı belli değildir. Bu durumun Dawkins açısından bir önemi de yoktur.[299]

Dawkins'e göre karşılıklı özgeciliği temel alan başka bir yaklaşımda da bazı durumlarda 'dengeli çözümler' ismini verdiği yönteme başvurmaktır. Bu durumlara örnek olarak herkesin hilekâr olduğu bir yerde daima hilekâr olmak Dawkins için dengeli bir çözümdür. Hayatta kalabilme manevrası olarak başka bir yaklaşıma göre de başlangıçta herkesin iyi olduğunu varsayıp iyi eylemlere iyilikle karşılık vermek kötü eylemleri de cezalandırarak intikam almak doğal seçilim açısından bakıldığında dengeli bir çözümdür. Bu durum Dawkins'in ifadesiyle kısasa kısas, dişe diş, kana kan gibi farklı isimler almıştır.[300]

Dawkins'e göre dile ve dedikoduya sahip toplumlarda "ün" e sahip olmak önemlidir. Üne sahip olmak bir hayatta kalma değeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Dawkins, "*sadece iyi bir karşılık verici olmanın değil aynı zamanda iyi bir karşılık verici olarak ünlenmeyi sağlamanın Darwinci sağ kalma değeri,"* olduğunu söylemiştir. Bunun yanında birey kendi reklamını yapmanın farklı yollarına başvurmaktadır. Bu sayede başarıyı satın alabilecektir. Bunu yaparken gösterişli cömertliklere, toplumun yararını düşünen risk almalara başvurur. Böylece bireyler toplum içinde kendilerine fayda sağlayacak olan reklamını yapmış olur. Dawkins, bu duruma örnek olarak ötleğenlerin davranışlarını gösterir: Ötleğen kuşlarında baskın ötleğenler astlarını besler ve tehlikeli olan nöbet tutma görevini alabilmek için birbiriyle rekabet ederler. Bu iki durumun anlamı şudur: *"Sizden ne kadar üstün olduğuma bakın, size yiyecek bağışlayabiliyorum* ve *sizden ne kadar üstün olduğuma bakın, yüksek bir dalda otururak kendimi atmacaların görüş sahasına sokacak ve yerdeki sürünün geri kalanını koruyan bir şekilde davranacak kadar güçlüyüm."*[301]

[299] Dawkins, *Gen Bencildir*, 26-29.
[300] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 276.
[301] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 277-279.

Buraya kadar Dawkins'e göre bireylerin birbirlerine karşı özgecil, cömert ya da ahlâklı olmasını sağlayan sebepleri ele aldık. Bu sebepler, genlerin hayatta kalma amacını gerçekleştirmeye yöneliktir. Nitekim bencil gen hipotezinin temelinde canlı varlıklarını hayatta tutmak için davranışta bulunma vardı.[302] Bu davranışları kısaca dört maddede ifade edebiliriz:

1. Genler, canlı bireylerini, genetik akrabalarının yararını düşünecek şekilde programlar. Bu durum genetik akrabalığın özel durumudur.

2. Karşılıklı ilişkidir. Bireyin yaptığı iyiliklere karşılık verilmesinden dolayı ya da karşılık verileceği beklentisiyle iyilik yapılmasını ifade eder.

3. Cömertlik, kibarlık, cesaret vb. davranışlarda bir üne sahip olmak Darwinci fayda sağlar.

4. Gösterişli cömertlikler, toplumun yararını düşünen risk almalar gibi davranışlarla kişinin kendisinin gerçek bir reklamını yapması durumudur.[303]

3.2.6. Ahlâkî Eylemin Kaynağı Olarak Özgeciliğin Evrimi

Yukarıda sayılan sebepler insanoğlunu evrim sürecinde avantajlı kılmış ve hayatta kalma şansını artırmıştır. Hayatta kalabilmek için genler, canlı bireyini daha iyi bir insan olmaya programlamıştır. Fakat bu iyilikler kişinin akrabaları ve dahil olduğu grup olmak üzere dar bir çevreyle sınırlı kalmıştır. Burada sorulması gereken soru şudur: Hayatta kalabilmek için genlerimiz bizi akrabalarımıza ve içinde bulunduğumuz grup üyelerine iyilik yapmaya programlamıştır. Peki akrabamız olmayan ve aynı grubu paylaşmadığımız kişilere karşı neden iyi davranırız?

Dawkins'e göre yukarıda dört maddede saydığımız durumlar zaman içerisinde evrilerek birey için hayatta kalma fırsatlarını daha da avantajlı hale getirmiştir. Bu eylemlerin evrilişi düşünüre göre ahlâkî eylemin kaynağı açısından bakıldığında dikkate değer değişimlere uğramıştır.

Birincisi "Genler, canlı bireylerini, genetik akrabalarının yararını düşünecek şekilde programlar. Bu durum genetik akrabalığın özel durumudur," maddesidir. Tarih

[302] Poidevin, *Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, 114.
[303] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 279.

öncesinde, toplumların köylerde veya gruplar halinde yaşadığı zamanlarda grup üyelerinin çoğu birbiriyle akrabaydı. Diğer gruplarla kıyasladığımız zaman bireyin kendi grubunda bulunan kişilerle gelecekte akrabalık kurması daha olasıydı. Dawkins'e göre bireyin bu şekilde kendi grup üyeleriyle diğer gruplara kıyasla çok daha yakın akrabalık bağı kurması veya gelecekte böyle bir bağ kuracak olma ihtimalinin bulunması, akrabalık özgeciliğinin evrilmesine sebep olmuştur.[304] Hayatta kalmak için akrabasını kayıran bencil gen ileride akrabası olma ihtimalini taşıdığı için diğer grup üyelerine karşı da özgecil davranır. Bu şekilde iyi davranma eylemi akraba özelinden grup üyelerinin geneline yansımış olmaktadır.

Hayatta kalma makineleri genlerin koyduğu kurallara alışıktır. Sürü halinde yaşayan türlerde yavrusunu kaybetmiş bir anne öksüz kalmış başka bir yavrunun bakımını üstlenir. Onu evlat edinir. Dawkins'e göre evlat edinme davranışı bireyin doğasında bulunan bir kuralın hedefini şaşırmasıdır. Çünkü yavrusunu kaybetmiş bir dişi böyle bir durumda kendi genlerine bir fayda sağlamıyordur. Zamanını ve enerjisini boşa harcıyordur.[305]

İkincisi "Karşılıklı ilişkidir. Bireyin yaptığı iyiliklere karşılık verilmesinden dolayı ya da karşılık verileceği beklentisiyle iyilik yapılmasını ifade eder." Dawkins bu durumun bireyin hayatı boyunca akrabası olsun ya da olmasın farklı bireylerle tekrar tekrar karşılaşmasından hareketle evrileceğini söylemiştir. Birey, Darwinci faydaya göre tekrar karşılaşma ihtimali bulunan birine iyilik yapar. Çünkü bu iyiliğine karşılık görme beklentisi taşımaktadır. Bu şekilde günlük hayatta karşılaştığı ya da sürekli karşılaşma ihtimali bulunulan kişilerden yapılan bir iyiliğe karşılık görmek olası bir durumdur. Düşünüre göre işte bu olasılık insanları sürekli karşılaştığı kişilere karşı özgecil davranmaya itmektedir. Üçüncü madde olan "Cömertlik, kibarlık, cesaret vb. davranışlarda bir üne sahip olmak Darwinci fayda sağlar," ve dördüncü madde olan "Gösterişli cömertlikler, toplumun yararını düşünen risk almalar gibi davranışlarla kişinin kendisinin gerçek bir reklamını yapması durumudur," ifadelerini Dawkins ikinci

[304] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 279.
[305] Dawkins, *Gen Bencildir*, 124.

maddede olduğu gibi kişinin akrabası olsun ya da olmasın farklı bireylerle tekrar tekrar karşılaşmasından hareketle evrileceğini söylemiştir.[306]

Son tahlilde Dawkins, insanın ahlâkî eylemde bulunmasını kendi varoluşunun devamı için zorunlu görmektedir. Bu anlamda ahlâkî bir davranış insanın beslenmesiyle eşdeğer kabul etmiştir. Çünkü ona göre her ikisi de insanın hayatta kalması için mecburidir.[307] Oysa başkasının iyiliğini kendi iyiliğine tercih etme, insanların hiç görmediği, dünyanın diğer ucunda yaşayan ve akraba olmadığı insanlar için hüzünlenebilmesi, onlara yardım etmek istemesi ahlâkı yalnızca genlerle açıklamanın yetersizliğini göstermektedir. Çünkü hiç tanımadığı ve akraba olmadığı insanlar için bir kısım davranışlarda bulunmak kişinin kendi üreme başarısını değil, başkalarının üreme başarısı için çalıştığını gösterir. Bu durum kendi genlerine değil yabancı olan kişilerin genlerine fayda sağlar. O zaman Dawkins'in iddia ettiği şekilde gen, bencil değildir. Zira diğerkâmlık, merhamet, dürüstlük gibi değerler üremede bir fayda sağlamıyorsa bencil gen tarafından terk edilmesi gerekirdi. Bu değerler genin faydasına olmadığı durumlarda bile görülmeye devam ettiğinden yola çıkarak diyebiliriz ki ahlâkın kökeni genlere indirgenerek açıklanamaz.[308] Örneğin babanız hasta ve siz onu doktora götürdünüz. Bunu yaparken Dawkins'in neden iyilik yapmamız gerektiği konusunda ortaya koyduğu dört gerekçeyi düşünün. Bu gerekçelerden hangisi bir insanın kendi babasını doktora götürmesine teşvik edebilir ki?[309]

3.2.7. Günümüz Ahlâk Sistemine Giden Yol: Yanlış Çalışma

Dawkins, tarih öncesi zamanda bireylerin ahlâkî iyi davranış sergilemelerini yukarıda görüldüğü gibi ifade etmiştir. "*Fakat artık çoğumuzun akrabalarımızla çevrelenmediğimiz büyük şehirlerde yaşamamıza ve her gün bir daha asla karşılaşmayacağımız insanlarla tanışmamıza rağmen neden hala birbirimize ve hatta bazen grup dışı birey olduğu düşünülebilecek diğerlerine karşı bu kadar iyiyiz,"* sorusunu sorarak modern hayatta ahlâkın temelinin neye dayandığını irdelemiştir. Ona göre "yanlış çalışma" ya da "yan ürün" görüşleri bu soruların cevaplarıdır. Doğal seçilimin kayırdığı şey pratik kurallardır ve bu pratik kurallar bazen doğaları gereği yanlış çalışır. Örneğin

[306] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 279.
[307] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine İnanmak Ya Da İnanmamak*, 203.
[308] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 143.
[309] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı*, 99-100.

bir kuş içgüdüsel olarak yuvasında bulunan yavrularını besin bularak besler. Doğal seçilim bu davranışı yaptıran genleri koruma eğilimindedir. Çünkü yetişkin kuşun yuvasında bulunan ağzını açmış ve ciyaklayarak bekleyen şeyler yetişkin kuşun yavrularıdır. Bir çalıbülbülü kuşu yuvasına guguk kuşu girerse kendi yavrusu olmamasına rağmen çalıbülbülü kuşu guguk kuşları yavrularını besler. Bu durum "yanlış çalışma" örneğidir. Dawkins'e göre bireylerin merhamet dürtüleri doğada karşılaşılan bu yanlış çalışma örneğine karşılık gelmektedir. O, başka bir örnekte de insanın evlat edinme dürtüsünü bu yan ürün ismini verdiği şeye bağlamıştır.[310]

Dawkins başka bir yerde insanda bulunan cinsel dürtüyü ele almıştır. Darwinci faydaya göre cinsel dürtüler genlerin hayatta kalmasını sağlayan bir dürtüdür. Genlerimiz de bu amaca yönelik pratik kurallar koymaktadır. Fakat karşıt cinsten birine rastladığımızda, bu kişinin üremesi doğum kontrol hapı kullanmak ya da kısır olmak gibi farklı sebeplere bağlı olarak imkânsız olsa bile şehvet duygusu hissederiz. Atalarımız zamanında genler kendi devamı için şehvet duygusunu oluşturmuştur. Fakat bu örnekte yanlış çalışma örneği görülmektedir. Çünkü genlerin üremesine katkı sağlamayacak olmasına rağmen şehvet dürtüsü gözlenmektedir. Bu durumda genin hayatta kalmasını sağlayacak bir dürtü genellenmiş ve hayatta kalma amacına hizmet etmese de görülmeye devam etmiştir. Düşünüre göre bunun sebebi pratik kuralların süregelen yapısıdır. Şefkat, özgecilik, cömertlik, duygudaşlık ve merhamet dürtülerinde de cinsel dürtüde olduğu gibi aynı durum söz konusudur. Atalarımız zamanında küçük gruplar halinde yaşarken yalnızca akrabalarımız ve bir iyilik yaptığımızda karşılık bulacağımız kişilere karşı özgecil olma fırsatımız vardı. Günümüzde ise küçük gruplar yerine kalabalık toplumlar halinde yaşıyoruz. Bunun sonucu olarak da tanımadığımız birçok insanla karşılaşmaktayız. Bu bağlamda sadece akraba ve muhtemel karşılık vericilere uyguladığımız davranışı tanımadığımız insanlara da uygularız. Dawkins'e göre cinsel dürtü de olduğu gibi yanlış çalışma durumu burada da devreye girmiştir.[311]

İnsanlığın ilk zamanlarında doğal seçilimi sağlayarak hayatta kalabilmek için genler tarafından pratik kurallar bulunmuş ve beyne yüklenmiştir. Günümüze kadar geçen sürede ise bu pratik kurallar asıl amacı ve işlevinden çıkmış halde bizleri de etkilemeye

[310] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 280.
[311] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 281.

devam etmektedir. Bu süreç Dawkins'e göre edebiyatın, gelenek ve göreneklerin, hukukun ve dinin süzgecinden de geçerek atalarımızın doğal seçilim ve hayatta kalmayı sağlamak için ortaya koyduğu pratik kuralların "yanlış çalışma" neticesinde günümüz ahlâk kurallarının meydana geldiği süreçtir.[312] Yine de Dawkins'in bu açıklaması yeterli değildir. Çünkü insan sadece biyolojik bir varlık değildir. Sevmek ve sevilmek insanın en önemli ayırt edici özelliğidir. Örneğin vatanı, milleti, dini için gözünü kırpmadan hayatını feda edebilen bir insan bencil genin gözünden baktığımızda aykırı bir davranış göstermiş olur. Bunun yanında Dawkins'in ahlâkın oluşumuna dair öne sürdüğü süreç insanı bizatihi iyilik yapmaya yöneltmemektedir. Tüm ahlâkî eylemler bencil bir amaç uğruna yapılmaktadır. Bu durum iyiliğin doğasıyla çelişmektedir. Bu yaklaşıma göre ahlâkî eylemler hayatta kalmak için zorunlu olarak yapılmalıdır. Dolayısıyla insanın beslenmesiyle ahlâk eşdeğer görülmektedir.[313] Hal böyle olunca değerlerin toplumları oluşturan bireylerin hayatında sosyal denetim kurmasının da önüne geçilmesi olasılığı doğacaktır. Nitekim değerler toplumsal davranışlarda tutarlılık ve düzen sağlar. Ayrıca toplumsal ve toplumlararası barış ve sükunun gerçekleşmesine olanak tanır. Bu açıdan değerleri ele aldığımızda tarih boyunca erdemli fert ve erdemli toplumun oluşmasında pozitif etkisi göz ardı edilemez.[314] Fakat ahlâkî eylemleri gen merkezli açıklamada hayatta kalma amacına yönelik olarak bireyler gerçek bencilliklere yönelip değerlerden uzaklaşa da bilir. Dawkins zorunlu olarak ahlâkî eyleme yöneleceğini ifade etmiş olsa da neticede hayatta kalmak, kendi çıkarlarını korumak için kişiler ahlâkî kötülükleri de tercih edebilir. Kısacası bencil gen teorisi bize göre ahlâkî iyiliğe yöneltme olasılığını taşıdığı kadar bencillik adına ahlâkî kötülüğe yöneltme olasılığını da içinde barındırmaktadır.

3.2.8. Ahlâkî Eylemlerimiz ve Din

Ahlâkı bencil genlere dayandıran Dawkins, genelde dinlerin özelde kutsal kitapların modern insan için iğrenç bir ahlâk sistemi doğurduğunu savunmaktadır. Ona göre çağdaş ahlâk anlayışı kesinlikle kutsal kitaplardan gelmez ve kutsal kitaplara dayanmaz. Çünkü ona göre kutsal kitaplarda ahlâk dışı durumlar vardır. Düşünür, bu durumlara örnek olarak Hristiyanlıkta bulunan "ilk günah" için "kefaret" öğretisini

[312] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 282.
[313] Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 302-308.
[314] Kemal Göz, *İslam Felsefesinde Ahlâkın Temel Paradigmaları (Değer Merkezli Bir Yaklaşım)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2016), 12-23.

göstermiştir. Dawkins'in nahoş ve saçmalık olarak ifade ettiği bu öğretiye göre Tanrı kendisini insan şeklinde yani İsa Mesih olarak diriltmiştir. Bunun sebebi asli günaha neden olan Adem'in miras bıraktığı günahın kefaretini ödemektir. Nitekim bunun için İsa işkence çekmiş ve çarmıha gerilmiştir. Dawkins, İsa'ya sadece Adem'in günahı için değil geçmişte işlenmiş ve gelecekte işlenecek günahlarımızın kurtarıcısı olarak tapınıldığını da ifade etmektedir. Dawkins kutsal kitaplardan benzer örneklerin sayısını artırır: Örneğin Hz. Lut kıssasında kadınların aşağılandığını, Hz. İbrahim kıssasında oğlunu kurban etmesi olayında çocuk istismarı olduğunu iddia etmektedir. Benzer şekilde Hz. Musa kıssasında halkının altın buzağı yapıp buna tapmaya başlaması gerekçesiyle Tanrı'nın emriyle Hz. Musa'nın halkını öldürüp cezalandırmasını ahlâkî olmayan zâlimce bir olay olarak nitelemiştir.[315]

Günümüz modern insanı Dawkins'e göre birbirine benzer ahlâkî ilkeler üzerinde ittifak edebilir: "*Çoğumuz gereksiz ıstıraplara sebep olmayız, söylenen şeye katılmasak bile konuşma özgürlüğüne inanırız ve onu savunuruz, vergilerimizi öderiz, eşimizi aldatmayız, öldürmeyiz, ensest ilişkilere girmeyiz ve başkalarının bize yapmalarını istemediğimiz şeyleri onlara yapmayız."* Bu ahlâkî ifadelerin bir kısmı kutsal kitaplarda da bulunabilir. Fakat Dawkins'e göre bu vb. ahlâkî ilkeler kutsal kitaplarda bulunmasına rağmen ahlâklı bir kişinin uymak istemeyeceği birçok diğer prensipler bunların arasına serpiştirilmiştir. Ayrıca kutsal kitaplarda bulunan iyi prensiplerle kötü prensipleri birbirinden ayırt edecek objektif bir kuralda bulunmamaktadır. Nitekim başka bir yerde Dawkins kutsal kitaplarda bulunan öykülerin hangisinin ahlâken uygun olduğunu belirleyen bağımsız, dindar olsun ya da olmasın herkes için geçerli bir kıstasın olması gerektiğini söylemiştir.[316]

Dawkins'e göre günümüz modern insanı ahlâk anlayışını kutsal kitaplardan almış olsaydı şabat günü adetlerine sıkı bir şekilde riayet etmesi gerekirdi. Riayet etmeyenlere idam cezası uygulanırdı. Kocasını tatmin edemeyen ve bakire olduğunu kanıtlayamayan her yeni gelin taşa tutularak cezalandırılırdı. İtaatsiz çocukların cezası da idam olurdu. Fakat Dawkins, bugün çağdaş dünyada dindar insanların kutsal kitaplarda yazıldığı gibi bütün ahlâkî ilkeleri hayatına uygulamadığını düşünmektedir. Bu yüzden ona göre dindar

[315] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 297-318.
[316] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 305-330.

olsun ya da olmasın ahlâkî yargılar, kutsal kitaplar dışında, herkes için ortak bir kaynaktan gelmektedir. Ayrıca Dawkins, dindar insanların çoğunun inandıkları kutsal kitapları okumadığını ve dolayısıyla anlamadığını da iddia etmektedir.[317]

Kısacası Dawkins'e göre neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda insanların fikir birliğinde olmalarının dinle alakası yoktur. Çünkü o dinlerin bölücülüğü beslediğini iddia etmiştir. Düşünüre göre bu durum dindar insanlar arasında üç şekilde kendini gösterir. Birincisi, çocuklar erken yaşlardan itibaren "Katolik çocuklar" veya "Protestan çocuklar" şeklinde dini etiketlerle bölünür. İkinci olarak okullar dini gruplara bölünür. Bu durum çocukların küçük yaşlardan itibaren kendi dini gruplarına dahil olmayan kişilerden ayrışmalarına sebep olmaktadır. Üçüncü durum da grup içi evlenmelerdir. Grup içindekilerin kendi görüşünde olanlarla evlenmesi de diğer grup veya insanlara karşı ayrıştırmaya sebep vermiştir. Dawkins'e göre insanın doğasında her zaman var olan grup içi bağlılık ve grup dışı saldırganlık güdüsü dinlerle kendine karşılık bulmuştur. Bu anlamda o din ve dinsel ayrım içeren bir eğitim olmasaydı gruplaşmalardan kaynaklanan şiddetin de olmayacağını iddia etmektedir.[318]

Ona göre ahlâk anlayışı zamanın ruhuyla beraber değişen bir durumdur. Bu anlamda insanlar kutsal kitaplar zamanından bu yana çok büyük ilerleme kaydetmiştir. Bu yüzden Hz. İbrahim zamanında olan bir ahlâk kuralı modern zamanla kıyaslanınca çok geride kalmıştır. Dawkins kadının seçme ve seçilme hakkını bu duruma örnek göstermiştir. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu örneklem olarak seçtiği ülkelerde kadına bu hakkın hangi tarihte verildiğini ele almıştır. Yeni Zelanda 1893, Avustralya 1902, Finlandiya 1906, Norveç 1913, Amerika 1920, İngiltere 1928, Türkiye 1934, Fransa 1945, Belçika 1946, İsviçre 1971 ve Kuveyt 2006 yıllarında kadınlara bu hakkı vermiştir. Bu örnekle düşünür zamanın kadınların seçme ve seçilme hakkı anlayışı üzerindeki değişimini göstermeyi amaçlamıştır. Bu örnekten başka Dawkins Afrika'da yapılan avcılığın yakın zamana kadar sportif aktivite olarak değerlendirildiğini fakat artık günümüzde bu algının değiştiğini ve vahşi yaşamın korunması gerektiği algısının hâkim olduğunu söylemiştir. Benzer şekilde zenci kelimesi de bu algısal değişimden payını almıştır. Nitekim "zenci" sözcüğü aşağılamak amacıyla kullanılmasa bile bir İngilizce

[317] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 298-320.
[318] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 325-329.

metnin hangi tarihte yazıldığı hakkında fikir verebilir. Nitekim bir önceki yüzyılın ilerici görüşleri bile kendilerini sonraki yüzyılın geride kalmışlarından bile çok geride bulur. Bu bağlamda Dawkins'e göre ilerleyiş yönündeki gidişat geri döndürülemez ve devam edecek bir süreç olarak değerlendirilmiştir.[319]

Dawkins'e göre yukarıda örneklerini verdiği sosyal bilinçteki uyumlu ve düzenli değişim kesinlikle dinden kaynaklanmamaktadır. Düşünüre göre zamanın ruhunun bu kadar hızlı ve toplumun genelinde ilerleme göstermesi rol modeller ve karizmatik liderler sayesinde olmuştur. Bu rol modellerin dindar olup olmadıkları ona göre fark etmemektedir. Günümüzde ise *"değişim, barlarda ve yemek davetlerindeki konuşmalarla, kitaplarla ve kitap yorumlarıyla, gazetelerle ve programlarla ve şimdilerde internetle kendiliğinden yayılır."* Ayrıca ahlâkî değişimin sinyalleri köşe yazıları, radyo söyleşileri, televizyon programları gibi kitle iletişim yollarıyla kendini belli etmektedir. Dawkins ahlâkî gelişim konusunu ifade etmenin bir yolunun da mem havuzundaki mem sıklıklarının değişimiyle olacağını söylemiştir. Buna göre taklit denilebilecek bir süreç yolunu kullanan mem bir beyinden diğer beyne zıplayıp kendini çoğaltabilirse geleceğe taşınır. Fakat kendini kopyalama imkânı bulamayan mem ise ömrünü bitirir ve geleceğe taşınmaz. Bunlardan başka Dawkins'e göre ahlâkî değişim ve ilerleme değişen ve gelişen eğitim sistemiyle de ilişkilidir. Eğitim sistemi insandaki farkındalığı artırarak ahlâkî anlayışın gelişimini sağlamaktadır. Özetle düşünür çeşitli etkenlerin sebep olduğu ahlâkî değişim din sayesinde değil dine rağmen olan bir süreç olduğunu savunmaktadır.[320]

Dawkins'in kutsal kitaplarda ahlâklı bir kişinin uymak istemeyeceği birçok prensibin bulunmasından yola çıkarak ahlâkın kutsal kitaplardan çıkarılmaması gerektiği düşüncesi hatalıdır. Nitekim dinler insanın vicdan duygusunu harekete geçirmek suretiyle insanı kötülükten alıkoymayı hedeflemiştir. Ayrıca bazı konularda farklı düşüncelere sahip olsalar da dinler insanın mal, can, ırz ve yaşam haklarının korunmasını garanti altına almayı amaçlamaktadır. Anne babaya saygıyı ve fitne ve kötülükten uzak durulmasını emretmiştir. Dinler insanın yapmaması gereken tavır ve davranışları günah kapsamında ele aldığından kötü eylemlerin önüne set çekmeyi istemektedir. Ahlâkî tutum ve

[319] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 332-340.
[320] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 339-341.

davranışların sürdürülmesi noktasında da dinler önemli bir olgudur. Dolayısıyla yeryüzünde düzen ve intizamın, adâlet ve huzurun tesisi gerek bireysel gerek toplumsal yaşamın sağlıklı temellere oturtulması ve doğal çevrenin korunup gözetilmesi için kişilerin kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusundaki mutlak serbestlikten öte dinin ahlâkî kurallarla insanı yükümlü kılması önemlidir. Bu anlamda ahlâkın tesis edilmesi ve sürdürülebilir olabilmesi için Tanrı inancı büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Bundan başka dinler tarih boyunca toplumsal yapının inşasında önemli rol oynamıştır. Çünkü hak ve adâlet ilkesinin toplumda yerleşmesine, aile kurumunun ayakta tutulmasına yaptığı vurguyla dinler toplumun geleceğini güvence altına alma açısından önemli bir parçayı tamamlamaktadır.[321]

Dawkins'in dinlerin insanları böldüğü iddiası da hatalı bir yaklaşımdır. Nitekim dini öğretiler ırk ayrımı yapmadan tüm insanları birleştirmeyi şiar edinmiştir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) Veda Hutbesi'inde bu yaklaşımı şu şekilde dile getirmiştir:

"...İnsanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir; hepiniz Âdem 'in çocuklarısınız, Âdem ise topraktandır. Allah yanmda en kıymetli olanınız, Ona en çok saygı göstereninizdir. Arab'ın Arab olmayana -Allah saygısı ölçüsünden başka- bir üstünlüğü yoktur, insanlar!..."[322]

Kur'an'ı Kerim'de de *"Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır,"*[323] ayetinde insanlar arasında ayrım yapılmadığı görülmektedir. Nitekim üstünlük ölçütü olarak herhangi ırksal söylem yoktur. Dolayısıyla dinlerin insanları böldüğü iddiası asılsızdır. Dawkins'in kastettiği bölücülük dinlerde ortaya çıkan mezhepler ise bunun da yorum farklılıkları olduğu bilinmelidir. Nitekim inanılan din tek ve evrensel olmasına rağmen inananları tarafından anlaşılan, yorumlanan ve yaşanılan

[321] Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 22-24.
[322] Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buharî, "Kitabu'l-Hacc", çev. Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-î Buhârî ve Tercemesi* (İstanbul: Ötüken, 1987), 134 (No. 216).
[323] Hucurât 49/13.

biçiminin coğrafi, siyasi, tarihi, sosyal ve kültürel anlayışlara göre farklılıklar içermesi insanın doğasının tabii sonucudur.[324]

İzzetbegoviç, ahlâkî düşüncenin en eski insani düşünce olduğunu, bu düşüncenin de yine insanın zuhuruyla beraber aynı anda ortaya çıkan Tanrı fikrine dayandığını savunmuştur. Ona göre ahlâk ve din insanlık tarihi boyunca ve günümüze kadar birbirinden ayrılmaz iki fikir olarak hayat bulmuştur. Düşünür açısından ahlâklı ateist vardır fakat ahlâklı ateizmden söz edilemez. Çünkü o, dinsiz insanın ahlâkının kaynağının da dine dayandığını düşünmüştür. Fakat bu din mazide kalmış bir dindir ve kendini çevreden, aileden, edebiyattan, sinemadan, mimariden sayısız farklı şekilde insana farkında olmadan göstermektedir. İzzetbegoviç bu durumu bir örnekle anlatmıştır: *"Güneşin çoktan battığı yerde, gecenin yaydığı bütün sıcaklık yine güneştendir. Ocaktaki ateş sönse de sıcaklığı hala odadadır. Kömürün 'bodrumdaki güneş' olması gibi ahlâk da geçmiş bir din, dine borçlu olduğumuz bir dünya tasavvurundan ileri gelen davranış biçimidir."*[325]

Dawkins, dindarlar açısından Tanrı'nın varlığı ortadan kalktığında kişilerin ahlâkî olarak davranış sergilemelerinin bir nedeninin kalmayacağını düşünmektedir. Ona göre bireyler bir Tanrı'ya inandıkları için ahlâkî davranış göstermesine rağmen aynı zamanda iç dünyalarında da yaptıkları şeylerde onlara eşlik eden bir kabul duygusu bulunmuyorsa yapılan davranışlar "rol yapmaktan" başka bir şey değildir. Tanrı inancına sahip olan insanların Tanrı'nın bulunmadığı bir sistem içindeyken ahlâkî olarak devam ettirdikleri davranışları bırakacaklarını söylemeleri Dawkins açısından ahlâksız bir eylem olarak nitelenmiştir. Fakat Tanrı'nın bulunmadığı bir sistemde ahlâkî davranışları devam ettireceklerini beyan ederlerse bu durum da Dawkins'e göre iyi insanlar olmamız için Tanrı'ya ihtiyaç duyulmadığının bir ifadesi olacaktır. Bu açıdan bakıldığında kişinin ahlâklı olabilmesi için doğaüstü olan aşkın bir varlığa ihtiyacımızın olduğunu kabul etsek bile, bu durum Tanrı'nın varlığını daha olası yapmaz. Ona göre bu durum olsa olsa Tanrı'nın varlığını daha çekici hale getirir. Dolayısıyla Dawkins, kişilerin hukuk kuralları veya Tanrısal kuralların denetimi altında bulunmadığı durumlarda da iyi birer insan

[324] Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 20.
[325] Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Edina Nurikiç (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022), 229-243.

olarak yaşamlarını sürdürebileceklerini savunmaktadır.[326] Oysa Tanrı düşüncesi ortadan kalktığında ahlâkî davranışın da ortadan kalkacağı düşüncesi hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü ahlâk dini buyruklardan daha fazlasını ihtiva etmektedir. Dolayısıyla aklıselim insanların doğası gereği vicdan ve aklın devreye girmesiyle neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmesi mümkündür.[327]

Son olarak Dawkins tarihte zâlimlikleriyle tanınmış ateistler üzerinden ateizmin sistematik olarak kötülüğü emredip emretmediğini ele almıştır. Bu bağlamda ateist oldukları kabul edilen Stalin ve Hitler'in yaptığı kötü eylemleri ateizm adına yapmadığını iddia etmektedir. Düşünür, ateizmin insanları kötü şeyler yapmak için etkilemediğini, etkilediğine dair en küçük bir delilin bulunmadığını ifade etmiştir. Bunun aksine ateizmi yüksek eğitim, zekâ ve özgür düşünceyle doğrudan ilişkili gördüğü için ateizmin ahlâklı olmaya olumlu katkısının olduğunu savunmaktadır.[328]

Din savaşları ise Dawkins'e göre sadece din için yapılmıştır. Tarihte çok fazla örneği vardır. Ateizm adına yapılan bir savaş örneğine ise rastlanmamaktadır. Ona göre bir savaşın nedeni ekonomik, politik, etnik, ırkçılık, kin gütme, intikam hisleri ve vatanını savunmak gibi sebeplerden olabilir. Oysa kişinin kendi dininin tek gerçek din olduğuna dair inancının sebep olduğu savaşlar akla uygun nedenler değildir.[329] Dawkins dinin savaşlara neden olduğu konusundaki düşüncesinde teorideki din ile yaşanılan formu birbirine karıştırmaktadır. Çünkü ahlâklı olmak ile inanç arasında bir ilişkinin olması doğal, fakat zorunlu değildir. Bu anlamda tarihte birçok zulüm, vahşet, soykırım yaşatan insanlar hem Tanrı'ya inanan hem de Tanrı'ya inanmayan insanlar arasından çıkmıştır. Nitekim zulmü ve kötülükleri salt dinle ya da inançsızlıkla ilişkilendirmek hatalı bir yaklaşımdır. Bu yüzden asıl sebebi siyasi ve ekonomik gerekçelere dayanan savaşların dini kılıf yapan insanların eylemlerinden kaynaklandığı bilinmelidir. İnançlı bireyler açısından ahlâkın kaynağı Tanrı'dır. Tanrı inancının ahlâklı yaşama olan katkısı da yadsınamaz. Dolayısıyla bazı ateistlerin yapmış olduğu kötülüklerin bütün ateizm

[326] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 288-292.
[327] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 141.
[328] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 291-342.
[329] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 349.

düşüncesini yansıttığını söyleyemeyeceğimiz gibi, bazı inançlı insanların da dini kılıf edinerek yaptığı kötülükleri Tanrı inancına fatura edemeyiz.[330]

3.3. Daniel C. Dennett'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi

3.3.1. Ahlâkın Kökeni: Toplumun Oluşumu

Daniel Clement Dennett, ahlâkı temellendirirken Darwin'in evrim teorisini esas almış, ahlâkî ilkelerin oluşumunu insanların toplum olma sürecine bağlamıştır. Buna göre ahlâk dışı bir rekabetin yaşandığı dönemden, ahlâkî bakış açısını ortaya çıkaran döneme doğru aşamalı bir süreç yaşanmıştır. Söz konusu ahlâk dışı zaman diliminde doğru ve yanlış açıkça ayırt edilemez durumdaydı. Düşünüre göre tarih öncesi bir zaman dilimine denk geldiği için bu döneme ait başvurulabilecek hiçbir fosil kayıt elimize ulaşmamıştır. Yaşamın olduğu bu çağda insanların kullandıkları bir dil dahi vardır. Dolayısıyla memlerin varlığından söz edilebilir. O zamandaki insanların iyi ve kötü kavramını ifade ettikleri kelimeler olmasına rağmen bu iyi ve kötü kavramlarını kullanmaları etik anlamda değildir. Dolayısıyla doğru ve yanlış, adâlet ve adâletsizlik kavramlarına o zaman diliminde rastlanmamıştır. O dönemdeki yaşam tarzında insanlar iyi mızrak ile kötü mızrağı, iyi yemek ile kötü yemeği, iyi avcı ile kötü avcıyı ayırt edebiliyordu. Fakat iyi, âdil veya ahlâklı insan, iyi veya ahlâklı eylem gibi kavramları ve bunların kötü ve ahlâksız gibi karşıt kavramları o çağda yaşayan insanlar açısından bir anlam ifade etmiyordu. Başka bir deyişle o zamanın insanları bazılarının diğerlerinden daha tehlikeli, daha savaşçı veya daha iyi bir eş olduğunu kavrıyordu fakat bakış açıları bundan ileriye gidemiyordu. Çünkü bu dönemin insanları doğru ve yanlış kavramlarına sahip değildi. Dennett'a göre bu kavramlar yalnızlık içinde yaşayan insanların değil toplum içinde yaşayan insanların sahip olabileceği niteliklerdir. Bu açıdan bakıldığında doğada yaşayan diğer hayvanların içinde yaşamaya çalıştıkları zor koşullarla insanların yaşadıkları bu zaman dilimi arasında benzerlikler olduğu görülür. Çünkü devamlı bir korku, vahşet ve ölüm korkusu bu döneme hakimdir. Düşünüre göre insanların yaşamı bu ahlâk öncesi çağda yalnız, zavallı, yabani, nahoş ve kısadır. Sonra bir gün bir mutasyon olmuştur. Bu mutasyon daha önce gerçekleşen mutasyonlara benzemesine rağmen yeni bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu yeni durum insanları karşılıklı güvensizlik ve ihanet

[330] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 146-147.

gibi bencilce tutumlarda ısrar etmek yerine karşılıklı çıkarlar adına iş birliği yapmaya yöneltmiştir. Bu yönelim neticesinde bir "toplum sözleşmesi" oluşturmuşlardır. Aileler, sürüler ya da kabileler halinde yaşayan insanlar bu yeni durum sayesinde bambaşka bir grup türünü meydana getirmiştir. Bu yeni grup türünün adı toplumdur. Dennett'a göre gerçekleşen süreç toplumun doğuş sürecidir. Bu durum aynı zamanda uygarlığın doğuşu ve tarih dönemlerinin başlangıcı olmuştur.[331]

3.3.2. Yaşamın Başlangıcı ve Evrim

Filozofun savunduğu evrim teorisi öğrenebilen, derinliğine düşünebilen ve daha sonra ne yapması gerektiğini mantıklı değerlendirme süzgecinden geçirebilen varlıkları ortaya çıkarabilmektedir.[332] Dennett, insanın oluşumu için evrimsel süreçlerin ise milyarlarca yıl sürdüğünü ifade etmiştir. Bu süreç ona göre eşsiz ve yeri doldurulamaz tasarım çalışmasıdır. "*Darwin'in tehlikeli fikrine göre bunların hepsi Yaşam Ağacı diye adlandırdığımız tek bir ağacın meyveleri olarak varlığını sürdürür ve her birini oluşturan işlemler de temelde aynıdır."* Buna göre doğanın ortaya koyduğu kör ve amaçsız bu durum iyi olan her bir ayrıntıyı fark edebilecek yeteneğe sahiptir. Yaşam Ağacı dünyanın şu an olduğu şekline gelmesini zaman bolluğu içinde tesadüfen sağlamıştır. Bu olay düşünüre göre mucizevi şekilde bir anda gerçekleşmemiştir. Milyarlarca yıl içinde yavaş yavaş olmuştur.[333]

Dennett'a göre gezegenimiz ilk defa oluştuğunda üzerinde hiçbir şekilde yaşam yoktu. Daha sonra ilk basit yaşam biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu oluşum gezegenin ilk oluşumundan milyonlarca yıl sonra gerçekleşmiştir. Daha sonra kör ve sağır bir yaşam formu olarak okyanuslar canlılarla dolmuştur. Burada yaşayan tek hücreli canlılar birbirlerini yiyerek çoğalmışlar ve farklı yollarla birbirlerinden faydalanmışlardır. Fakat tüm bunlar olurken henüz kendi zarlarının dışındaki dünyaya da çıkabilmiş değillerdi. Ardından hala etrafından habersiz olmasına rağmen içsel düzenekleri türleşmeye elverişli hale gelmiş ve çok daha büyük ve karmaşık olan çok hücreli organizmalara evrimleşmişlerdir. Evrimsel algoritmalar neticesinden tesadüf eseri olarak bu hücreler her biri belirli bir mekanik görevi yerine getiren bugün gözün, kulağın, akciğerin ya da

[331] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 547-548; Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 236.
[332] Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 239.
[333] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 621-634.

böbreğin bir parçası olarak özel görevlere ayrılmıştır. Bu şekilde milyonlarca, milyarlarca ve hatta trilyonlarca hücre bir araya gelerek çok hücreli organizmaları yine milyonlarca sürecek zaman diliminde oluşturmuştur. Bu organizmalar da karnını doyurup tehlikeleri sezecek şekilde daha da gelişmiş canlılara evrilmiştir. Fakat tüm bu organizmalar ne olduklarını henüz bilmiyordu. Doğru eşi seçip doğru sürünün içinde yer almak gibi kendilerine fayda sağlayacak davranışları göstermeleri sağlayan şey içgüdüleriydi. Çünkü Dennett'a göre bu canlılarda henüz "bilinç" gelişmemiştir. Daha sonra tek bir türde ise yeni bir özellik olan "dil" evrimleşmiştir. Bu tür bizim türümüz olan insandır.[334]

İlk dönemlerde sadece tek hücreli canlılardan başka kimse yokken hücrelerin iş birliği yapması neticesinde oksijenle ateşlenen metabolizmalar ve uzun erimli algılama, hareket ve koruyucu renklendirme yapabilen çok hücreli canlılar oluşmuştur. Zamanla bu çok hücreli canlıların çocukları çok hücreli toplum türlerinden olan "insan" ı meydana getirmiştir. İnsanlar da harfleri ve sembolleri oluşturmuş ve bunlarla iletişim kurmaya başlamıştır. Dennett'a göre bu durum ikinci bir devrimin gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu süreç ahlâka sahip olmayan bireylerden vatandaş olmaya doğru atılan adımdır. Nitekim bu adım bir kez atıldıktan sonra evrim tarafından desteklenmesi sayesinde basit bir adım olmasına rağmen ciddi sonuçları ortaya çıkarmıştır. Düşünür, tarih öncesi olayların birbirine karışmış ve dağılmış durumda olduğunu ve bu karışıklığın içinde toplum, dil ve ahlâka ait unsurların da görülebileceğini ifade etmiştir. Örneğin toynaklı hayvan veya yırtıcı hayvan sürülerinde topluma, tehlike anında çığlık atan kuş ve maymun türlerinde dile ve maymunlarda, bazı balinalarda ve yunuslarda ahlâk unsurlarına rastlamak mümkündür.[335] Fakat bu unsurlara rastlamak ahlâkın temeli bağlamında bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü Dennett, yukarıda da ifade ettiği şekliyle ahlâktan söz edebilmek için toplumun doğuşunu zorunlu görmektedir.

Dennett, ahlâkî karar alma sürecine Darwinci bakış açısıyla yaklaştığımızda doğru karar almamızı sağlayacak hazır bir formülün olmadığını fakat böyle bir kararı almak için evrimin tasarladığı bedenlerimizde bulunan zihin aletlerine sahip olduğumuzu ifade etmiştir.[336] Düşünür adı geçen zihin aletlerinin ahlâkî sorumluluğa sahip olma koşulunu

[334] Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 19-20.
[335] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 549-550.
[336] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 620.

bilinçli bir zihnin varlığına bağlamıştır. Dolayısıyla bilinçli bir zihin eylemlerinde ahlâkî sorumlulukla hareket edebilme özelliğine sahiptir.[337]

Dennett, yaşamın başlangıcını evrim teorisiyle ele almıştır. Fakat evrim teorisinde ilk basit organizmanın nasıl meydana geldiğinin tam olarak açıklanamadığını daha önce de belirtmiştik. Nitekim ilk yaratım gerçekleştikten sonra diğer varlıkların oluşumunu açıklamak kolaydır. Bu yüzden ateistlerin inanılmaz derecede karmaşıklığa sahip bir canlı organizmanın oluşumunu tamamen rastlantısal bir süreçle açıklamaya çalışması ikna edici değildir.

3.3.3. Kültür

Dennett'a göre Darwin'in fikrinin muhteşem yanı, birleştirici bir fikir olmasındandır. Nitekim düşünüre göre anlam, güzellik, hakîkat ve insani özlemler gibi konuları madde ve devinim dünyasıyla birleştirmeyi sağlayacak yeterliliğe sahip yegane kuram Darwinci evrim teorisidir.[338] Bizi oluşturan hücre gruplarında bilinç olmadığından bu hücreler kim olduğunu bilmemektedir. Ayrıca sahip olduğumuz bilgilerin ve kişiliğin farklılığı, hücre topluluklarının bir araya gelme biçimlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır.[339] Buna rağmen Dennett'a göre çok hücreli canlılar grup dayanışması sorununu çözmüş canlılardır. Bu durumun olabilirliği dünyaya bencil genin gözünden bakıldığında düşük bir ihtimaldir. Çünkü bencil olmak sadece kendi çıkarlarını gözetmeyi gerektirir. Oysa grup dayanışmasında iş birliği vardır. Örneğin kartalı oluşturan kanatlar ve gagalar oluşturdukları bedenlerinin faydası için iş birliği içinde çalışır. Çok hücreli bir organizmada her hücrenin kendine ait DNA dizileri ve organizmanın tamamını oluşturmayı sağlayan bir gen takımı mevcuttur. Buna rağmen bu organizmalar herhangi bir sebepten ötürü kalkıpta isyan etmez. Çünkü bedenleri oluşturmak için bir araya gelen çok hücreli organizmaların ortak kaderleri vardır. Bu duruma istisna olarak kanser hücrelerini örnek veren düşünür, bu hücrelerin bencil ve yüksek tahrip gücüne sahip olmasıyla bir isyan girişimi olarak görülebileceğini söylemiştir. Ona göre kimi hücreler somatik (bedensel), kimi hücreler ise eşey (üreme hücreleri) hattına aittir. Örneğin parmaklarımızdaki ve kanımızdaki hücreler çoluk çocuk

[337] Daniel Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, çev. Sibel Kibar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 45.
[338] Wilson - Dennett, "Evrim Felsefesi", 20.
[339] Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 18-19.

sahibi olma iddiasında olmayan hücre topluluklarıdır. Bu hücre toplulukları bedenlerin gönüllü köleleridir. Çünkü kendi çıkarlarından ziyade bulunduğu bedenin çıkarlarına hizmet eder. Sperm ve yumurta hücreleri gibi eşey üreme hücrelerine sahip hücre toplulukları ise mayoz bölünme adı verilen normal hücre bölünmesinden veya mitoz bölünmeden farklı yöntemle oluşur. Bu şekilde gerçekleşen bölünme genom adayının yarısını rastgele yapılandırır. Böylece eşlerin birinden gelecek diğer yarımla güçlerini birleştirmiş olur. Önce anneden alınan genler daha sonra da babadan alınan genler birer parça seçilime uğrar. Bu seçilme işlemi her kopyadan sadece birer tane olmak üzere tam bir gen takımı olarak yapılandırılıncaya ve bir eşey hücreye yerleştirilinceye kadar devam eder. Ortaya çıkan yeni birey çiftleşme ile yeni kaderini belirlemeye hazırdır. Dennett bu durumu piyangoya benzetmiştir. Çünkü orijinal zigotun hangi yavrularının mayoz sürecine, hangilerinin mitoz sürecine gireceği belli değildir. Filozofa göre bizlerde bulunan anneye ve babaya ait genler kaderlerini önceden bilemez. Çünkü devam eden bu durum akılsız bir süreçtir. Kısacası yeni oluşacak hücrelerin somatik hatta mı ait olacağı yoksa eşey hatta mı ait olacağı bilinmemektedir. Bu nedenle her şeyin piyangolarla belirlendiği bu ortamda dost genlerle bencilce bir rekabete girmenin sağlayacağı olumlu bir durum yoktur. Somatik hatta ait hücrelerimiz klon olduğu için ihanet etmeleri söz konusu değildir. Nitekim grupların bir organizma gibi ahenk ve dengeli bir şekilde davranmasının şartlarından birisi de budur. Düşünüre göre tam da bu noktada bizler bizi oluşturan hücre gruplarından ayrılırız. Çünkü onlar gibi balistik yörüngelerde yol almayız. Aksine her noktada yeni kararlar alıp rotasını değiştirebilen, dümenler çevirip sonra bu dümenden de vazgeçme iradesi gösterebilen varlıklarız. Bu yüzden yaşam içerisinde sürekli çözümü olmayan ikilem ve karar alma süreçleriyle karşı karşıya kalabilir ve her an yeni kararlar alabiliriz. Bu durumun sebebi toplum içinde yaşayan insanlar için hayatın çok daha karmaşık olmasından kaynaklanmasıdır. Ayrıca dünyamızda memlerin hüküm sürdüğü dikkate alındığında Dennett, ahlâkın ortaya çıkışını açıklayacak bir kuramın biyolojiyle birlikte kültürü birleştirmesi gerektiğini savunmuştur. O, başka bir ifadesinde de kültürü doğal seçilimin aldığı kararların telafi edilmesi veya bu kararların düzeltilmesi girişimleri şeklinde yorumlamıştır.[340]

[340] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 552-611.

Üreme temelli hedefler insanı ahlâk öncesi dönemde bir kültür geliştirmesine kadar hayatta tutmuştur. Aynı zamanda insanın düşünce sisteminde de hala etkili bir role sahiptir. Fakat Dennett'a göre elde edilen ahlâkî değerlerle kurulan ilişki sadece insanın üreme hedefleri arasında olamaz. Çünkü o, genlerle memler arasında uygarlığın temeli olan "iş birliği" kavramının ortaya çıkması noktasında bir ilişkinin olduğunu savunmuştur. Filozofun genlerle memler arasında kurduğu bu ilişki evrimsel yaklaşımı esas almaktadır. Buna göre insan gen havuzuna yıkıcı etkileri olan kültürel uygulamaları uzun vadede benimserse gen havuzu direnemeyerek yenik düşecektir. Dennett'ın öne sürdüğü mem modeline göre insanlar daha büyük ve daha karmaşık varlıklardır. Bu yüzden memlerle dolu olan beyinlerimizin karşılıklı etkileşimi sonucu kendi genlerimizin ya da memlerimizin dışında başka bireyleri de ahlâkî açıdan gözetebiliriz. Bunun yanında o, kültürel kuvvetlerin ne kadar güçlü olursa olsun daima genetik kuvvetlerin şekillendirdiği ve şekillendirmeye devam edeceği malzemeler üzerine etki etmek zorunda olduğunun da unutulmaması gerektiğini ifade etmiştir. Kültürel kuvvetler genetik kuvvetlerce şekillendirilmiş bu tasarımları kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yönlendirebilir veya etkilerini tersine çevirerek zayıflatabilir hatta yok edebilir. Dennett, kültürün biyolojik kalıtımdan geldiğini ifade etmişti. Ona göre biz günümüzde evrim neticesinde atalarımızın balık olduğunu söyleyebiliriz fakat sırf atalarımız balık diye onların henüz ahlâkî standartlara evrilmemiş ilkelerini de benimsemek zorunda değiliz.[341] Dennett'ın bu yaklaşımı kültüre doğru karar alma işlevi yüklemektedir. Memlerin oluşmasından sonra düşünüre göre insanlar ahlâkî eylemler konusunda nasıl davranacaklarına kültürün yönlendirmesiyle karar vermektedir.

3.3.4. Özgecil Davranışlar

Dennett, bir canlının yavrusu için yapacağı fedakarlıkları destekleyen koşulların yakın akrabalar için de geçerli olduğunu düşünmektedir. Buna göre ebeveynler ve evlatları arasında, kardeşler arasında veya yeğenlerini kollayan teyze, amca, hala ve dayılar arasında benzer yardımlaşma örnekleri görülebilir. Fakat bu yardımlaşma örnekleri düşünüre göre ender görülen davranışlardır. Ayrıca evrensel özellikler de taşımamaktadır. Nitekim iki veya daha fazla kartal yavrusu aynı yuvada doğduğu zaman yumurtadan ilk çıkan yavru diğer yumurtaları yuvadan atar veya gücü yeterse kendinden

[341] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 568-571.

sonra yumurtadan çıkan kardeşlerini öldürür. Başka bir örnekte de bir erkek aslan eski çiftleşmesinden doğan yavruları emziren yeni bir dişi aslanı ele geçirirse bu yavruları öldürür. Akrabaların her zaman birbirine iyi davranmadığı bu durumlarda görülmektedir. Sonuç olarak en yakın akrabalar bile birbirlerine karşı vahşi davranışlar sergiler. Bu yüzden akraba özgeciliğinden her tür için söz edilemez. Bu bağlamda Dennett, doğa durumundaki yaşamı insan dışındaki yaşam formlarına sahip canlılar açısından nahoş, yabani ve kısa olarak nitelemiştir.[342] Özetle o, akraba özgeciliğinin bizim türümüzde görüldüğünü fakat bu durumun her tür için geçerli olmadığını da dikkatimize sunmuştur.

Dennett, akraba özgeciliğinden başka karşılıklı özgeciliğin öneminden de bahsetmektedir. Buna göre karşılıklı özgecilik, birbiriyle akraba veya uzaktan akraba olan canlıların aynı türden olmasalar bile kendi aralarında karşılıklı fayda sağlayabilmelerini ifade etmektedir. Ona göre bu davranış insana özgü sözünde durma davranışına giden yolda atılan ilk adım olması açısından önemlidir. Ayrıca düşünür karşılıklı özgeciliğe yapılan "gerçek bir özgecilik içermediği için yalnızca kişisel çıkarların bir türüdür" şeklindeki itirazın yanlış olduğunu savunmuştur. Çünkü Dennett bir şeyin doğrusuna ulaşabilmek için küçük adımların önemine vurgu yapmıştır. Bu yüzden ona göre karşılıklı özgecilik ilerleme sürecinde olan insanlık için faydalı bir atlama taşıdır. Ayrıca bu davranışla bireyler borçlu ve alacaklıları hatırlama, bir hileyi teşhis etme becerisi gibi özel bilişsel yeteneklere sahip olmak zorundadır. Örneğin kısasa kısas davranışında rakibin bir önceki hamlesi kopyalanmalı, rakip iş birliği yapmışsa karşılık olarak iş birliği yapılmalı, rakip ihanet etmişse karşılığında intikam güdüsüyle ihanet edilmelidir. Kısacası düşünüre göre karşılıklı tanıma ve vaatte bulunma yetenekleri ahlâkın evrimi için büyük önem taşımaktadır.[343]

3.3.5. Ahlâkî Eylemlerimiz ve Din

Dennett, "olması gerekenin" "olan" dan türetilemeyeceğini savunmuştur. Çünkü o dünyanın içinde kanıtlanabilecek nitelikte ahlâkî sonuçlar içeren bilgiye rastlanmadığını iddia etmektedir. Düşünüre göre ahlâkî ilkeler insan doğasının fark edilmesine dayanmaktadır. Tarih boyunca insanlar kendi doğasının en çarpıcı gerçeklerini romanlar, dini metinler, psikolojik deneyler, biyolojik veya antropolojik

[342] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 578-579.
[343] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 580-582.

araştırmalarda aramıştır. Nitekim Dennett, memlerle bağlantılı olarak insanların, genlerinin ve hatta şu anda içinde bulunduğu gruplarının refahından çok daha başka seçeneklerin de var olduğunu bilebileceğini ifade etmiştir.[344]

Günümüze baktığımızda Dennett'a göre ahlâk henüz evrensel nitelik kazanmamıştır. Ayrıca günümüz etik sistemlerinin hiçbiri dünyada görülen ahlâkî sorunları dolaylı yoldan bile olsa çözümlenebilir hale getirememiştir. Bu bağlamda düşünür ahlâkî çıkarımlarımızı dinleri temel alarak yapmamamız gerektiğini savunmaktadır. Çünkü ona göre ahlâk konusu dinsel öğretiler yoluyla halledilebilecek konular değildir. Buna rağmen düşünür, ahlâkî çıkarımlar yaparken dinsel metinlerin tamamen bir kenara atılmasından ziyade bu metinlerden yararlanılması gerektiğini ifade etmiştir. O, dinsel öğretilerin insan doğasını ve ahlâk kurallarının olasılıklarını anlama konusunda önemli kaynaklar olduğunu düşünmektedir. Nasıl ki geleneksel tıp modern tıbba katkı sağlayabiliyorsa dinsel öğretilerde herhangi bir insan kültürünün kolay ulaşamayacağı kadar iyi ahlâkî sistemler üreterek günümüz ahlâk anlayışına katkı sunabilir. Ahlâkî meselelere ilişkin geleneksel modeller Dennett'a göre meta-mem olma sıfatını taşımaktadır. Dinler bilimin ve felsefenin doğuşundan çok daha önce vardır. Ayrıca dinlerin işlevleri bağlamında düşünür, birçok insanın daha acısız ve daha anlamlı hayatlar sürdüklerini ifade etmiştir. Dini inançlar sevgi ve aidiyet gibi güzel duyguların yayılmasını sağlamış ve insanların yaşamına huzur katmıştır. Diğer yandan insanların ilk dönemlerden itibaren nispeten daha uygar bir yaşam sürmelerine öncülük etmiştir. Bu anlamda doğrusuyla ve yanlışıyla dinler bir kültür hazinesidir. Modern dönemde yok olmaya yüz tutmuşlardır. Dennett, bu hazinenin yok olmadan önce kayıt altına alınması ve incelenmesi gerektiğini düşünmektedir. Nasıl ki dinozor genomları bir kez yok olup gittiğinden artık onları geri kazanmanın olanağı kalmamışsa dinler de bir kez yok olduktan sonra onları da geri kazanma şansımız kalmayacaktır. Filozofa göre dini geleneklerde bulunan güzellikler tüm bu sebeplerden ötürü koruma altına alınmalıdır.[345] Oysa dinler Dennett'ın iddia ettiğinin aksine evrensel ve çağları aşan mesajlar içermektedir. Bu yüzden güncelliklerinden bir şey kaybetmeleri söz konusu olamaz. Ayrıca ahlâkî eylemin belirleyicisinin Tanrı olması bu konudaki ihtilafları ortadan

[344] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 565-567.
[345] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 566-632.

kaldırması açısından önemlidir. Zira evrimin ahlâkî eylemlerin iyi ya da kötü olmasını belirlediği durumda adam öldürmek genlere fayda sağlıyorsa, adam öldürmek ahlâkî eylem olarak mı kabul edilecekti? Dorman bu sorunu şöyle dile getirmiştir: *"Allah yoksa iyi davranış nedir? Bir Viking'e göre güçlü durup karşısındakinin canını almak olabilir. Bir dervişe göre can almaktansa can vermek olabilir. Hangi davranış doğru? Referansımız nedir? Allah yoksa rasyonel ve objektif hiçbir referans yok demektir."*[346]

Düşünüre göre dini inançların toplumsal bir tehdit haline gelmediği sürece ortadan kalkmasına gerek yoktur. Bu anlamda Dennett'ın iddiasına göre dinlerde görülen kölelik, ayrımcılık, bir dine hakaret edenlerin ölüm cezasına çarptırılması gibi uygulamalar kabul edilemez uygulamalardır. Çünkü bunlar uygarca davranışlar değildir. Bunun yanında Dennett, bu düşüncelerinin dini inanca sahip kişilerce de destek gördüğünü ifade etmiştir. Nitekim o Selman Rüşdi'nin "Şeytan Ayetleri" kitabından dolayı bir kısım Müslüman tarafından verilen ölüm fetvasının her Müslüman tarafından onaylanmadığını vurgulamıştır. Filozofa göre bu şekilde düşünen Müslümanlar bugüne kadar el üstünde tuttukları bir geleneği daha iyi, daha ahlâkî bir hale getirmek için cesurca mücadele ettiklerinden dolayı korunmalı hatta desteklenmelidir. Zira kendi dinlerini eleştiren Selman Rüşdi'yi bu eleştirilerinden dolayı onlarda onaylamamakta fakat onu ölüme mahkûm eden fetvayı da kınamaktadırlar. Bu durum Dennett açısından her Müslümanın olmasa da en azından bir kısmının düşünce özgürlüğüne vermiş olduğu önemi göstermektedir.[347]

Dinler insanları ahlâklı olmaya teşvik ederken cennet ödülü ve cehennem tehdidini kullanır. Dennett dinlerin bu yaklaşımını insanların doğasını aşağıladığı gerekçesiyle yanlış bulmaktadır. Bu bağlamda ona göre dini inanca sahip olmayan dolayısıyla cennet ödülü beklentisi veya cehennem korkusu taşımayan insanların dindar insanlara göre daha düşük ahlâk seviyesinde olduğunu gösterecek bir delil bulunmamaktadır. Ayrıca her ne kadar dinsel öğretilerin insan doğasını ve ahlâk kurallarının olasılıklarını anlama konusunda önemli kaynaklar olduğunu düşünse de ahlâkî davranış ile dini inanç arasında pozitif bir ilişki olmadığını savunmaktadır. Ona göre bu yönde yapılmış bilimsel bir araştırma da yoktur. Şayet böyle bir durum olsaydı

[346] Emre Dorman, *Teolojik ve Felsefi Açıdan Din Ahlak İlişkisi* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019), 101.
[347] Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri*, 628-629.

dindarlar inançlarını bilimsel referansa dayandırmak için girişimde bulunmuş olurlardı. Dennett, henüz böyle bir çalışma olmadığından yola çıkarak din ile ahlâk arasında pozitif bir ilişki yoktur sonucuna varmıştır. Bunun yanında dinlerin vaat ettiği cennet ödülünün El-Kaide gibi örgütlerde ahlâkî olmayan davranışlara sevk ettiğini iddia etmektedir.[348] Oysa cennet ve cehennem, dolayısıyla âhiret inancı insanın bencillik ve duyarsızlıktan uzak bir şekilde iyi ve erdemli olması için teşvik edici misyon üstlenmiştir. Nitekim bu dünyada sahip olunan her şeyin geçici olduğu ve bu dünyada yapılanların hesabının sorulacağı düşüncesi insanları ahlâkî eylemler konusunda motive etmektedir. Ayrıca insanın kötülükle mücadelesi, iyilik konusunda istekli olması Allah'ın takdirini kazanma noktasında önemli hale gelmektedir. Bu anlamda âhiret inancının varlığı hayatı daha anlamlı kılmaktadır. Kısacası Allah insanlara iyi ve erdemli olmalarını emretmekte, bunun için onları sevgisi, merhameti, rızası ve sonsuz kurtuluş ile motive etmektedir.[349]

Dennett'a göre dinler savaşın ya da barbarlığın tek sebebi olmasa da kan dökme arzusunun karşılık bulduğu oluşumlardır. Nitekim o dinlerde bulunan cihat, şehitlik gibi kavramların dindarları saldırganlığa teşvik ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca her dini inanç ya da mezhep kurtuluşun sadece kendilerinde olduğunu savunarak kendilerinden olmayanları dışlamaktadır. Düşünür bu duruma örnek olarak İslamiyet'ten dönenlerin (mürted) öldürülmesini ve Hristiyanlarda bulunan kendi mezhebinden olmayanların sapkın ilan edilmesini göstermektedir.[350]

Dennett'ın iddia ettiği gibi dinler saldırganlığa ya da savaşa teşvik etmez. Nitekim tarihte gerçekleşen birçok savaş dinle ilişkilendirilse de aslında dine dayanmamaktadır. Dorman tarihsel savaşların tarafsız bir şekilde incelendiğinde gerçekten dine dayanan savaşların sayısının çok az olduğunun görüleceğini belirtmiştir. Ayrıca ona göre bu savaşların ne kadarının gerçekten dinlerin emretmesiyle yapıldığı da tartışmalıdır. Diğer taraftan çoğu zaman aslında dinlerin emretmediği birçok konu dinlere mal edilerek asıl emellere ulaşmada aracı yapılmıştır.[351]

[348] D. C. Dennett, *Breaking The Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (New York, NY: Penguin Books, 2007), 279-281; Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 237.
[349] Dorman, *Teolojik ve Felsefî Açıdan Din Ahlak İlişkisi*, 154.
[350] Dennett, *Breaking The Spell*, 285-290.
[351] Dorman, *Teolojik ve Felsefî Açıdan Din Ahlak İlişkisi*, 174.

Dennett, ahlâkî ikilemde kaldığımız durumlarda seçimlerimizi yaparken inançları temel aldığımızda bu kararımızın doğruluğunu tartışmalı kabul etmektedir. Çünkü ona göre dindarlar "Tanrı'nın sözüdür" yaklaşımıyla dinin emrettiği ahlâk kurallarını sorgulamadan kabul etmektedirler. Bu yüzden kendi dininden olmayanların görüşlerini de ciddiye almamaktadırlar. Bunun yanında Tanrı'nın sözü olarak kabul edildiğinden dolayı söz konusu ahlâkî seçimin hatalı olup olmadığı da sorgulanmaz. Dennett, bunlardan başka dindarların kendi dininden olmayanlara ulaşmaya çalışmalarını da ahlâkî seçimlerini dini referans almadan yapan insanların varlığını tehdit ettiğini öne sürmektedir.[352] Oysa Kur'an'a göre insan aklını kullanmalı, kör bir teslimiyet içinde olmamalıdır. Nitekim İslamiyet, zan-bilgi-iman üzerine bina edilmiştir. İmandan önce bilgi gelerek akli bir sorgulamanın önceliğine dikkat çekilmiştir.[353] Örneğin *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!"*[354] ve *"Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar,"*[355] ayeti Kur'ânî düşüncenin öncelikle müntesiplerini düşünmeye ittiğini göstermektedir. Dolayısıyla Dennett'ın iddia ettiği gibi dindarlar "Tanrı'nın sözüdür" yaklaşımıyla dinin emrettiği ahlâk kurallarını sorgulamadan kabul etmemektedir.

Düşünür, dinlerin ödül ve ceza yaklaşımıyla ahlâklı olmaya teşvik etmesini eleştirmesine rağmen inanılan Tanrı'nın âdil, bağışlayıcı, sevgi dolu olması gibi özelliklerinin dindarlar için olumlu rol model olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda dindarlar Tanrı'nın bu güzel özelliklerini taklit ederek ahlâkî davranışlar için motive olmuşlardır. Ayrıca dinlerin ahlâkî yaşam için birlikte hareket etmeye teşvik etmesini düşünür önemli görmüştür. Fakat o artık günümüzde iyi insan olmanın tek yolunun dinler olmadığından yola çıkarak doğaüstü varlıklara bağlanmanın gerekli olmadığını da belirtmiştir. Çünkü filozofa göre ahlâklı olmak için temel alınabilecek başka argümanlar bulunmaktadır.[356] Bu anlamda Dennett günümüzde bilimi referans alarak kendimizi daha

[352] Dennett, *Breaking The Spell*, 295-297.
[353] Ümmünur Yurtsev, *Düşünce Tarihinde İnancın Rasyonelliği Bağlamında Akıl-Kalp İlişkisi* (Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 63.
[354] Zümer 39/9.
[355] Fâtır 35/28.
[356] Dennett, *Breaking The Spell*, 283-307.

iyi anlayabilirsek ahlâkî yaşamımızı da yeni ve daha iyi temeller üzerine kurmamızı sağlayabileceğimizi savunmaktadır.[357]

3.4. Christopher Hitchens'a Göre Ahlâkın Temellendirilmesi

3.4.1. Ahlâkî Eylemlerimizin Kökeni: Vicdân

Christopher Hitchens, ahlâkı temellendirirken vicdân fikrini temel almıştır. Ona göre vicdanımız doğuştan içimizde olan bir şeydir. Bu yüzden düşünür, ahlâkî davranışlar konusunda vicdan dışındaki başka bir telkine gerek olmadığını belirtmiştir. Nitekim cinayet, hırsızlık gibi ahlâk dışı davranışları vicdanımız kınayacaktır. Fakat Hitchens vicdânın evrimsel biyoloji tarafından verilip verilmediği konusunda emin olmadığını ifade etmiştir. Başka bir deyişle o, doğuştan var olan içsel vicdânımızın sosyalleşme ve hayatta kalma konusunda bize açık fayda sağlayıp sağlamadığı konusunda kesin bir düşünceye sahip olunamayacağını düşünmektedir. Bununla birlikte düşünür kimi insanların vicdânın kötülüklere karşı kısıtlayıcı etkisi olmadan dünyaya geldiğine ve yine vicdânın etkisi olmadan büyüdüğüne emin olduğunu belirtmiştir. Gözünü kırpmadan kendi çıkarları için kötülük yapan insanları bu şekildeki kişilere örnek göstermiştir.[358]

İslam dininde de iyilik ve kötülüğün belirleyicisi olarak kimi yerde vicdan unsuruna vurgu yapılmıştır. Örneğin Hz. Muhammed (s.a.v.) bir hadisinde "*Birr (yani iyilik ve hayır), ahlâkın güzelliğidir. İsm (yani kötülük ve şer), vicdânını tırmalayan ve halkın muttali' olmasından hoşlanmadığın şeydir.*"[359] buyurmuştur. Bu hadis kötü eylemi ayırt etmek için insanın vicdanına başvurması gerektiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Hitchens'ın ahlâkın temeline yerleştirmiş olduğu bu insani yetiye verilen işleve, farklı din ve düşüncelerde de rastlanmaktadır.

3.4.2. Ahlâkî Eylemlerimiz ve Din

Hitchens'a göre içsel vicdanımızdan gelen insan ahlâkı dinden kaynaklanmamaktadır. Çünkü doğuştan içimizdedir. Düşünür açısından bu yönüyle insan ahlâkı dinden önce gelmektedir.[360] Dolayısıyla ahlâkî bir temellendirme yaparken de

[357] Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 17.
[358] Christopher Hitchens, "Evil", *Slate*, (31 Aralık 2002).
[359] Ebu'l Hüseyin İbn Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, "Kitâbu'l-Birr Ve's-Sıla Ve'l-Âdâb", çev. Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988), 5(No. 14).
[360] Hitchens, *God Is Not Great*, 320.

dinleri temel almamıştır. Çünkü ona göre dinler ahlâkî ve etik olarak evrensel kabul edilen değerleri ihlal etmektedir. O, Yahudi geleneğinde yer alan sünnet uygulaması, Afrika'daki kabileler tarafından yapılan kadın sünnetleri, Şii kökten dincilerin evlilik yaşını dokuza indirmesi, Hindistan'daki çocuk gelinlerin getirdikleri çeyiz beğenilmediği zaman kırbaçlanmaları ve bazen diri diri yakılması, Vatikan ve kiliselerde vuku bulan çocuk tecavüzü ve çocuklara yönelik işkenceler gibi durumları bu ihlallere örnek olarak göstermiştir. Bu bağlamda dinler hakkında kendisinin üç geçici sonuca varma hakkına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi, din ve kiliselerin sonradan oluşturulduğudur. Hitchens'a göre bu durum göz ardı edilemeyecek kadar açıktır. İkincisi, etik ve ahlâkın inançtan tamamen bağımsız olmasıdır. Bu anlamda o, etiğin ve ahlâkın dinden türetilemeyeceğini savunmuştur. Üçüncüsü ise dinlerin, barındırdıkları uygulamaları ve inançları için özel bir ilahi muafiyet talep etmelerinden dolayı ahlâksız olduğu sonucudur.[361] Hitchens, dinleri ahlâksız olarak nitelemiş, gerekçelerini maddeler halinde sıralamıştır:

"- Saf ve masum olanlara dünyanın yanlış bir resmini sunmak.

- Kan kefareti doktrini.

- Kefaret doktrini.

- Sonsuz ödül veya sonsuz ceza doktrini.

- İmkânsız görevlerin ve kuralların dayatılması."[362]

İnançlı bir kişinin yapıp da ateist olan bir kişinin yapamayacağı bir davranışın bulunmadığından hareketle Hitchens, ahlâkın dinden kaynaklanmadığını ve evrensel olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.[363] Bu bağlamda düşünüre göre etik bir yaşam din olmadan da yaşanabilir.[364]

Hitchens'a göre dindar insanlar dindar olmayan insanlara göre daha erdemli değildir. Çünkü genel olarak dinlerin özelde de İslam dininin köleliği savunduğunu iddia etmiştir. Bu anlamda Hitchens, dindar kimliğe sahip bir kişinin kölelik ve ırkçılığa karşı bir tavır alma olasılığının oldukça düşük olduğunu savunmuştur. Aksine ona göre dindar

[361] Hitchens, *God Is Not Great*, 56-60.
[362] Hitchens, *God Is Not Great*, 245.
[363] Turan, *Yeni Ateizm*, 127.
[364] Hitchens, *God Is Not Great*, 7.

bir kişinin kölelik ve ırkçılığı inancı sebebiyle destekleme olasılığı oldukça yüksektir. Bu yüzden kölelik ve ırkçılık bu kadar uzun süre devam etmiştir. Ayrıca Hitchens tarihte gerçekleşen Yahudilere yönelik anti semitizm, Haçlı Seferleri ve Engizisyon gibi örneklerden yola çıkarak dinlerin erdemli davranışa engel olduğunu iddia etmiştir.[365]

Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi İslam dini yaşamak ve yaşatmak üzerine bir anlayışı gerektirir. Benzer şekilde diğer dinlerde de şiddet zorunlu kalmadıkça tavsiye edilen öğretiler değildir. Bunun yanında din, insana zarar veren gladyatör oyunlarını, köleliği kaldırmıştır. Ayrıca kıtlık zamanlarında paylaşmayı, yaşlıya, komşuya ihtiyaç anında yardım etmeyi teşvik etmiştir. Bu durum dinlerin zararlı değil, aksine ahlâk için faydalı olduğunu göstermektedir.[366] Müslüman tasavvurunda Allah'a iman, insanın anlamlı ve amaçlı eylemlerle değer üretmesini ister. Bunun anlamı insanın tüm kabiliyet ve yetenekleriyle güzel ve doğru amaçlar ile, imana ve insan onuruna yaraşır iyi, güzel ve hayırlı işler yapmasıdır. Dolayısıyla İslam düşüncesinde iman ve amelin gerçek buluşması, insan olmanın gerek ve vasıflarını sergilemekten geçmektedir.[367] Ayrıca insanın aşağılık bir duruma inmemesi, görev ve sorumlulukları noktasında bilgi sahibi olabilmesi, iyi, kötü, doğru ya da yanlış arasında tereddüt yaşamaması, eylemlerinin ahlâkî sorumluluğunu üstlenmesi için Tanrı vahiy ile insana bildirimde bulunarak onu uyarmıştır.[368]

Hitchens, dindar insanların ölüm arzusu ve zihnin yaşamı için derin bir küçümseme duymalarına karşı ateistlerin bu dünyanın sahip oldukları tek şey olduğu düşüncesiyle hareket ettiklerini ifade etmiş, bu yüzden ateistlerin insani ilişkiler konusunda birbirlerine karşı görevlerini en iyi şekilde yaptıklarını iddia etmiştir. Ayrıca düşünür, dindar insanları inançları olmadan hırsızlık, cinayet, tecavüz ve yalan yere yemin etme gibi gayri ahlâkî davranışlar sergilemekten alıkoyan bir şeyin olmayacağını savunmuştur. Ona göre dindar insanlar korkunç kötülükler sergileyebileceği gibi inanmayan insanlar da etik bir yaşam sürdürebilir. Hitchens, Tanrı olmadan hiçbir ahlâkî yol göstericiye sahip olunamayacağı düşüncesini de itici bulduğunu ifade etmiştir. O, bu düşüncenin evrimsel biyoloji hakkında öğrendiğimiz her şeyin köküne bir balta

[365] Hitchens, *God Is Not Great*, 207-231.
[366] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 148.
[367] Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021), 20.
[368] Dorman, *Teolojik ve Felsefî Açıdan Din Ahlak İlişkisi*, 14.

vurmaktan farksız olduğunu düşünmüş, insanın kendine olan saygısına da bir saldırı olarak görmüştür. İlahi ödül ümidi ya da ilahi ceza korkusu dışında kendisinin kan nakline ihtiyaç duyanlar için kan verdiğini ve bunu yapmasını kendisine kimsenin öğretmesine ihtiyacının olmadığını ifade etmiştir. Son tahlilde Hitchens, asıl ahlâkî davranışların ateizm ile mümkün olabileceğini savunmuştur.[369] Oysa İmamoğlu dinsiz bir insanın ahlâklı olabileceği gibi, dindar yani dine inanan bir insanın da ahlâksız olabileceğini ifade etmiştir. Bu durum ona göre tezat teşkil etmemektedir. Nitekim o, evrensel ahlâkî ilkelerin Tanrı tarafından insanın fıtratına yerleştirilmiş olduğunu, gelen din ile de insan fıtratında bulunan bu ilkelerin hatırlatıldığını düşünmektedir. Bu yüzden ahlâk ve din birlikte vardır. Fakat insan fıtratı yaşadığı çevre tarafından bozulmaya müsaittir. İnsanın bozulan bu fıtratı din tarafından düzeltilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede bazı insanların fıtratları tamamen bozulmayabilir ve Tanrı tarafından fıtrata yerleştirilmiş olan ahlâkî ilkeler din olmadan da bu kişiler tarafından sergilenebilir. Ancak son tahlilde o ilkelerin kaynağı yine Tanrı olacaktır. Bunun yanında düşünür tüm dinlerin vurguladığı değişmez ahlâkî ilkelere işaret etmiş, dinin zamanla tahrifata uğrayıp ortadan kalksa bile dinlerin getirdiği ahlâkî ilkelerin varlığını her toplumda sürdürmesinden ve o kültürün içerisine nüfuz etmesinden yola çıkarak bir ateistin sahip olduğu ahlâkî tutumun da dinlerden geldiğini savunmuştur. Buna göre ateist kendi yaşadığı toplumsal ve kültürel zemine sirayet etmiş ahlâkî ilkeleri ortaya koymaktadır. Onun benimsediği ahlâkî normlar da kökeninde dinin izlerini taşımaktadır. Nitekim İmamoğlu bütün peygamberlerin getirdiği ve değişmez olan şeyin din temelli ahlâkî ilkeler olduğunu şeriatlerin ise toplumdan topluma farklılık taşıdığını belirtmiştir. Kısacası o, ateist bir insanın ahlâklı eylemlerde bulunmasını fıtratına Tanrı tarafından yerleştirilmiş olan ilkelerin tahrifata uğramamasına ve içinde yaşadığı kültürel ve sosyal zeminde kuvve halinde var olan ilahi mesajın bir yansıması olarak ahlâkî eylemde bulunmasına bağlamaktadır. İnanan insanın ahlâksız eylemlerde bulunmasını ise arka planında inandığı dini ilkeleri içselleştirememesinin bir sonucu olarak görmektedir.[370]

Hitchens kendisini anti-teist olarak tanımlamış, bu bağlamda sadece Tanrı'nın var olduğuna inananlara karşı çıkmanın yeterli olmayacağını belirtmiştir. Ahlâkın dinden

[369] Turan, *Yeni Ateizm*, 72-112.
[370] Tuncay İmamoğlu, "Ahlaksız Hukuk Ve Dinsiz Ahlak Mümkün Müdür?: Felsefi Bir Yaklaşım", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (30 Haziran 2021), 245-247.

kaynaklanmadığını söylemesinin sebebi Hitchens'ın din ve dinin tüm yapı ve formlarıyla birlikte zehirli olduğunu onlara karşı sözlü ve yazılı olarak savaşılması gerektiğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim kendisi hem kitapları hem çeşitli mecralardaki yazıları hem de katıldığı konferanslar ve internet üzerinden yaptığı yayınlar ile her şeyi zehirlediğini düşündüğü dinlere karşı savaşmıştır.[371] Dinler hakkında bu görüşlere sahip olmasına rağmen Hitchens, ilginç bir şekilde, eğer dini inançları yasaklama imkânına sahip olsa bile bunu yapmayacağını ifade etmiştir. Çünkü ona göre insanlar hala evrimleşmektedir. Dini inançlarda insanın evriminin bir parçasıdır. Bu yüzden insanlar ölümden, karanlıktan, bilinmeyenden ve birbirinden korkmayı bırakacağı zamana kadar yok olmayacaktır. Ayrıca kendisi dindarlara karşı bu şekilde bir hoşgörü gösterse bile dindarların kendisine aynı hoşgörüyü göstermeyeceğini düşünmektedir.[372]

Tarihte ateist olarak bilinen ve zâlimlikleriyle öne çıkmış Naziler ve Stalinciler hakkında Hitchens bu olaylarda bireysel liderlerin ateist olmasına rağmen yapılan kötülüklerde motivasyon kaynağının din olduğunu savunmuştur. Yaptığı analizler neticesinde bu sonuçlara varan Hitchens ayrıca dini liderlerin savaşlara ve suçlara tam olarak katıldığını iddia etmiştir.[373] Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi dinin savaşlara neden olduğu konusundaki düşünce teorideki din ile yaşanılan formu birbirine karıştırmaktadır. Çünkü ahlâklı olmak ile inanç arasında bir ilişkinin olması doğal, fakat zorunlu değildir. Bu anlamda tarihte birçok zulüm, vahşet, soykırım yaşatan insanlar hem Tanrı'ya inanan hem de Tanrı'ya inanmayan insanlar arasından çıkmıştır. Nitekim zulmü ve kötülükleri salt dinle ya da inançsızlıkla ilişkilendirmek hatalı bir yaklaşımdır. Bu yüzden asıl sebebi siyasi ve ekonomik gerekçelere dayanan savaşların dini kılıf yapan insanların eylemlerinden kaynaklandığı bilinmelidir. İnançlı bireyler açısından ahlâkın kaynağı Tanrı'dır. Tanrı inancının ahlâklı yaşama olan katkısı da yadsınamaz. Dolayısıyla bazı ateistlerin yapmış olduğu kötülüklerin bütün ateizm düşüncesini yansıttığını söyleyemeyeceğimiz gibi, bazı inançlı insanların da dini kılıf edinerek yaptığı kötülükleri Tanrı inancına fatura edemeyiz.[374] Ayrıca Hitchens'ın ateist liderlerin yaptığı kötülükleri de dinlere fatura etmeye çalışması çirkin bir yaklaşımdır. Nitekim günümüzde Çin gibi

[371] Turan, *Yeni Ateizm*, 86.
[372] Hitchens, *God Is Not Great*, 14-15.
[373] Hitchens, *God Is Not Great*, 276-303.
[374] Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 146-147.

ateist oranının yüksek olduğu bir ülkenin yaptığı insan hakları ihlalleri düşünürün iddiasını çürütmektedir.[375]

[375] *Hürriyet*, "Son Dakika: Çin'in Uygur Zulmü Gizli Kamerada... Görüntüler Dünyayı Şoke Etti" (21 Kasım 2021).

SONUÇ

Yeni Ateist düşünürler bilime mutlak hakimiyet alanı tanımış, hayatın anlamına yönelik sorulara da bu doğrultuda cevaplar aramıştır. Ben kimim? Nereden geldim? Nereye gidiyorum? İçerisinde bulunduğum evren nasıl oluştu? Buna benzer soruların cevapları Yeni Ateistlere göre Tanrı'ya inançla açıklanabilecek sorular değildir. Onlar bu soruların cevaplarını bilimsel süreçlerde bulmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Darwinci evrim teorisini kendilerine rehber edinmiş, dinin zararlı olduğunu düşünmelerinden dolayı insanların hayatlarından bu olguyu çıkarmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hal böyle olunca inanan insanın hayatında çok fazla yeri olan dinin yerini bu düşünürlerde bilim almıştır. Nitekim "Yeni Ateizm'in Dört Atlısı" olarak ünlenen düşünürler ahlâkın kaynağını açıklarken de çeşitli bilimsel temellendirmelere başvurmuştur.

Sam Harris, ahlâkın kökenini açıklarken bilinç sahibi varlıkların esenliğini temel almıştır. Ona göre ahlâki değerler ve esenlik arasındaki ilişki anlaşıldığında insanların psikolojik ve toplumsal ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiği sonucuna varılacaktır. Ayrıca Harris insan beyninde dünyayı ve başkalarını etkileyen düşüncelerin ve niyetlerin ortaya çıkış sürecinin bilim sayesinde anlaşılabileceğini söylemiş ve ahlâkı bilimin henüz gelişmemiş bir dalı olarak ifade etmiştir. Bunun yanında o, genetik ve doğal seçilimin insanı üremenin dışında başka bir şeye uyarlamadığını kabul etmiş ve evrimin ahlâkın kaynağı olamayacağını ifade etmiştir.

Sam Harris'in yaklaşımı insanların esenliğini temel almasından dolayı kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Nitekim akıl ve vicdan sahibi her insan düşünürün bu isteğine katılacaktır. Nitekim dinlerin de aslında üzerinde durduğu noktalardan birisi insanların barış ve esenliğidir. Ayrıca bilimsel süreçleri temel alarak ahlâki değerler adına faydalı çalışmalar yapmak şüphesiz insanlık için yararlı olacaktır. Ayrıca düşünür Darwinci evrim teorisinden yola çıkarak ahlâkı temellendirmenin mümkün olmadığını belirtmesi de dikkate değerdir. Çünkü bize göre de evrimsel süreçlerin insanı salt çıkarcı davranışlardan başka davranışlara uyarlamayacağı kanaatindeyiz.

Richard Dawkins ise ahlâkın kaynağını "bencil gen" kavramı üzerinden temellendirmiştir. Bu anlamda o, evrim teorisinde bulunan Doğal Seçilim'den faydalanmaktadır. Düşünüre göre genler kendilerini birebir kopyalama yeteneğine sahip

eşleyicilerdir. Bu kopyalama sürecinde genlerin diğer genlerle de rekabet edebilme özelliği vardır. Kısacası Dawkins'e göre genler hayatta kalabilmek için refleksler geliştirir, manevralar yapar. Bu sayede nesiller boyunca sağ kalabilir. Sağ kalabilmek için yaptığı refleks ve manevralar genlere bencillik özelliği kazandırmıştır. Ayrıca genler hayatta kalma amacına yönelik olarak oluşturdukları bedenlerini de bencil olmaya programlamıştır. Bu yüzden kimi durumlarda bencillik gereği insanlar başkasının yararını düşünen bir şekilde davranmaktadır. Dolayısıyla bireyler, genlerin hayatta kalma amacına yönelik olarak birbirlerine karşı özgecil, cömert ya da ahlâklı davranış sergilemektedir. Zaman içerisinde bu davranışlar evrilerek birey için hayatta kalma fırsatlarını daha avantajlı hale getirmiştir. Dawkins, günümüz ahlâk sistemini oluşturan sürecin de bencil genin insanın hayatta kalması için bulduğu pratik kuralların asıl amaç ve işlevinden çıkarak bizleri de etkiler hale gelmesiyle olduğunu söylemiştir. Bu duruma "yanlış çalışma" adını vermiştir.

Dawkins'in bu yaklaşımı bencillik özelliği verdiği genlerle ahlâki davranışları temellendirmeye çalışmasından dolayı çelişki barındırmaktadır. Nitekim rekabet halinde olan genler, kendi menfaatleri adına başka genlerin taşıyıcısı olan diğer insanlara karşı her koşulda iyi davranışa yöneltmeyecektir. Çünkü bir başkasına iyilik yapmanın kendi genlerinin menfaatine olduğu durumlar kadar zararına olduğu durumlarında olduğu hesaba katılmalıdır. Bu açıdan baktığımızda bireylerin birbirine karşı her koşulda iyilik yapmaları için ellerinde bir sebep kalmayacaktır. Dolayısıyla Dawkins'in yaklaşımı ahlâki davranışı garanti etmesi açısından oldukça zayıftır.

Daniel Clement Dennett, ahlâkı temellendirirken insanın toplum olma sürecini esas almıştır. Bu süreç Darwinci evrim teorisi ile ilerleyen bir süreçtir. Ahlâk dışı rekabetin yaşandığı bir dönemden, ahlâki bakış açısını ortaya çıkaran döneme doğru aşamalı bir süreç yaşanmış, insanlar karşılıklı menfaatler adına iş birliğine gitmişlerdir. Dolayısıyla aileler, sürüler ya da kabileler halinde yaşayan insanlar düşünüre göre bu yeni durum sayesinde toplumu meydana getirmişlerdir. Bu durum aynı zamanda uygarlığın doğuşu ve tarih dönemlerinin başlangıcı olmuştur.

Dennett'ın bu yaklaşımında da ahlâki davranışın güvencesi yoktur. Çünkü düşünürün bu bakış açısından baktığımızda küçük topluluklar her an kötülük yapabilme potansiyeline sahip olacaktır. Yalnız kalan bir insan zararlı davranışlar

sergileyebilecektir. Dolayısıyla düşünürün savunduğu bu yaklaşım her koşulda ahlâki davranış için güvence vermemektedir. Ayrıca kalabalık gruplarda menfaat gereği yapılacak iyi bir davranış özünde ne kadar iyilik taşıyacaktır? Dolayısıyla Dennett'ın evrimsel süreçlere bağlı olarak yaptığı bu temellendirme sağlam zeminlerden uzakta kalmıştır.

Christopher Hitchens ise ahlâki temellendirirken vicdan fikrini esas almıştır. İnsan vicdanının doğuştan içimizde var olduğunu ifade eden düşünür ahlâki davranışlar konusunda başka bir telkine de gerek olmadığını ifade etmiştir. Fakat o, doğuştan içimizde var olan bu yetimizin hayatta kalma konusunda insana bir fayda sağlayıp sağlamayacağının kesin olarak bilinemeyeceğini söylemiştir. Başka bir deyişle Hitchens, vicdanımızın evrim tarafından verilip verilmediği konusunda emin değildir.

Düşünürün vicdan olgusundan hareketle ahlâkı temellendirme yaklaşımı, farklı din ve düşünüş biçimleriyle benzerlik göstermektedir. Her insanda bulunan vicdan duygusu evrensel ahlâki davranışın yolunu açma potansiyeline sahip olması açısından bize göre de önem arz etmektedir. Nitekim her insan eylemlerinde vicdanının sesine kulak verse dünyamızdaki kötülüklerin azalacağı kanaatindeyiz.

Yeni Ateizm düşüncesinde ahlâkın kaynağı sorununu ele aldığımız çalışmamızda bu yaklaşımın medya iletişim araçlarının gücünü kullanarak dünya çapında üne ulaşmasına rağmen iddiaları noktasında zayıf kaldıklarını gördük. Her ne kadar bu düşünürlerden ahlâka temel kabul edilebilecek makul yaklaşımlar çıkmış olsa da genel olarak ahlâki eylemi garanti altına alamamış olmalarından dolayı bize göre yetersizdir. Yeni Ateist düşünürlerinin insanlar için zararlı olduğunu iddia ettikleri dini öğretilerde ise ahlâki eylem öncelikle tavsiye edilmiş, bazen yapılması için teşvik edilmiş nihayet günah, cehennem gibi kavramlarla da ceza vurgusu yapılarak güvence altına alınması hedeflenmiştir. Bireyin ve toplumun huzurunun olmazsa olmazı olan ahlâk kuralları bize göre daha sağlam zemine dayanmalıdır. Nitekim insanlığın barış ve huzurunun sağlanması, sürekli olması buna bağlıdır.

KAYNAKÇA

Aczel, Amir D. *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir mi?* çev. Suat İdil. İstanbul: Ka Kitap, 1. Baskı., 2015.

Aitkenhead, Decca. "Christopher Hitchens: 'I Was Right and They Were Wrong'". *The Guardian* (21 Mayıs 2010). https://www.theguardian.com/books/2010/may/22/christopher-hitchens-decca-aitkenhead

Akdemir, Ferhat. "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (01 Ocak 2005), 347-363.

Anthony, Andrew. "Christopher Hitchens: 'You Have to Choose Your Future Regrets'". *The Guardian* (14 Kasım 2010). https://www.theguardian.com/books/2010/nov/14/christopher-hitchens-cancer-interview

Anthony, Andrew. "Sam Harris, the New Atheist with a Spiritual Side". *The Guardian* (16 Şubat 2019). https://www.theguardian.com/books/2019/feb/16/sam-harris-interview-new-atheism-four-horsemen-faith-science-religion-rationalism

Armstrong, Karen. *Tanrı Savunusu Din Aslında Nedir*. çev. Şahika Tokel. İstanbul: Pegasus Yayınları, 1. Baskı., 2019.

Aronson, Ronald. "Faith no More?" *BookForum* October/November (2005), 16-19.

Aydın, Mehmet. *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 13. Baskı., 2014.

Aydın, Metin. "Ockhamlı William'ın Nominalizmi ve Ahlak Anlayışına Yansımaları: Tanrı'dan Nefret Edebilir miyiz?" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2021).

Aydin, Mehmet. "Ateizm ve Çıkmazları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (01 Haziran 1981), 187-204. https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71553/1151458

Ayşan, Erhan. *Yanılgılar ve Tanrı*. İstanbul: Kavim Yayıncılık, 3. Baskı., 2019.

Baggini, Julian. *Ateizm*. çev. M. Barış Gümüşbaş. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı., 2019.

Bakış, Mehmet Latif. *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Bal, Metin. "'Tanrı Felsefeye Nasıl Girer?' Sorusuna Cevaplar Olarak Platon'un Euthyphron Diyaloğu ve Heidegger'in Ontoteoloji Eleştirisi". *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi* 8 (Nisan 2017).

Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Baskı., 2021.

Bardakoğlu, Ali. *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer, Üçüncü Baskı., 2017.

Batak, Kemal. *Naturalizm Çıkmazı: Dennett'dan Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri Ve Teistik Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı., 2017.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Otto, 1. Baskı., 2018.

Bentham, Jeremy. *Ahlak ve Yasama İlkeleri*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu - Uğur Kaşif Boyacı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım., 2021.

Berkan, İsmet. “Christopher Hitchens Da Öldü Işte”. *Hürriyet* (17 Aralık 2011). https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968
Bilgili, Alper. *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefî Ve Sosyolojik Analizi*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 3. Baskı., 2018.
Bilgili, Alper. “Yeni Ateizm ve Eleştirisi”. *Diyanet Aylık Dergi* 320 (2017).
Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam Ehl-i Sünnet İtikadı*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1.Baskı., 2013.
Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-. “Kitabu’l-Hacc”. çev. Mehmed Sofuoğlu. *Sahîh-î Buhârî ve Tercemesi*. İstanbul: Ötüken, 1987.
Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 3. Baskı., 2015.
Coşkun, İbrahim. *Ateizm Ve İslam Kelami Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı., 2018.
Çakmak, Mustafa. *Ahlâk, Tanrı ve Yasa: Din-Ahlâk İlişkisi Bağlamında İlahî Emir Ve Doğal Yasa Teorileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
Çınar, Aliye. *Deizm ve Ateizm Üzerine*. İstanbul: Köprü Kitap, 1. Baskı., 2018.
Çınar, Aliye. *Tanrı Yanılgısı Üzerine İnanmak Ya Da İnanmamak*. İstanbul: Profil Yayıncılık, 1. Baskı., 2009.
Çiçek, Nuri. “Din, Ahlak, Evrim”. *Mütefekkir* 2/3 (30 Haziran 2015), 201-228.
Çilingir, Lokman. *Ahlak Felsefesine Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, Üçüncü Basım., 2014.
Dawkins, Richard. *Gen Bencildir*. çev. Tunç Tuncay Bilgin - Uygar Polat. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1. Baskı., 2014.
Dawkins, Richard. *Genişlemiş Fenotip*. çev. Çağatay Tarhan. İstanbul: Alfa Kitap, 1. Baskı., 2018.
Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. çev. Melisa Miller. İstanbul: Kuzey Yayınları, 3. Baskı., 2021.
Dawkins, Richard. *Ruhtaki Bilim*. çev. Melisa Miller vd. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1. Baskı., 2018.
Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. çev. Melisa Miller. İstanbul: Kuzey Yayınları, 18. Baskı., 2020.
Dennett, D. C. *Breaking The Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York, NY: Penguin Books, 2007.
Dennett, Daniel. *Bilinç Açıklanıyor*. çev. Sibel Kibar. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Basım., 2017.
Dennett, Daniel C. *Özgürlüğün Evrimi*. çev. Çağatay Tarhan. İstanbul: Alfa Basım, 1. Basım., 2016.
Dennett, Daniel Clement. *Darwin’in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*. çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. Basım., 2022.
Doğan, Özlem. *Etik: Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp, 1. Basım., 2004.
Doko, Enis. *Allah’sız Ahlak Mümkün mü?* İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2. Baskı., 2020.
Dorman, Emre. “‘Bilimsel Ateizm’e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18/2 (30 Eylül 2019), 480-497.
Dorman, Emre. *Teolojik ve Felsefî Açıdan Din Ahlak İlişkisi*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2. Baskı., 2019.
Duran, Muhammet Sait. “Euthyphron-İkilemi: Ahlak ve İlahi İrade İlişkisi”. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 14 (23 Aralık 2020), 83-98.

Elgin, Mehmet. *Felsefe Ansiklopedisi*. ed. Ahmet Cevizci. 6 Cilt. Ankara: Ebabil Yayınları, 1. Baskı., 2006.
Epikür. *Mutlu Olma Sanatı*. çev. Ata Leblebici. İstanbul: Kapra Yayıncılık, 1. Basım., 2021.
Erkan Balcı, Elif Nur. "Robert Adams'ın İlahi Emir Teorisinin Hz. İbrahim'in Hikayesi Üzerinden Analizi". *Artuklu Akademi* 9/1 (Haziran 2022).
Eş'ari, Ebu'l-Hasan el. *El-İbane*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2019.
Eşmeli, İsmet. "Değerlerin Temellendirilmesi ve Eğitimde Din Faktörü". *Toplumsal Bütünleşmede Değerler Ve Eğitimi*. ed. Hasan Meydan. Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2018.
Fazlıoğlu, İhsan. "Hârizmî, Muhammed B. Mûsâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 16, 1997. https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-muhammed-b-musa
Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Baskı., 2014.
Flew, Antony. *Yanılmışım Tanrı Varmış*. çev. Zeynep Ertan - Hasan Kaya. İstanbul: Profil Yayıncılık, 4. Baskı., 2011.
Gaylor, Annie Laurie. "Daniel C. Dennett". *Freedom From Religion Foundation*. Erişim 13 Mayıs 2023. https://ffrf.org/component/k2/item/14370-daniel-c-dennett
Göz, Kemal. *İslam Felsefesinde Ahlâkın Temel Paradigmaları (Değer Merkezli Bir Yaklaşım)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1. Baskı., 2016.
Günaydın Asan, Sonnur. *Richard Dawkins'in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
Gündüz, Şinasi (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Baskı., 2019.
Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
Harris, Annaka. "Annaka Harris | ABOUT". *Annaka Harris*. 17 Haziran 2013. Erişim 12 Mart 2023. https://annakaharris.com/about/
Harris, Sam. *Ahlakın Coğrafyası: Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?* çev. Mehmet Egemen Nişancı. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2. Baskı., 2022.
Harris, Sam. *İnancın Sonu İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması*. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1. Baskı., 2014.
Harris, Sam. "Sam Harris | Home of the Making Sense Podcast". *Sam Harris*. Erişim 09 Mayıs 2023. https://www.samharris.org/about
Harris, Sam. *Uyanış: Bir Yol Haritası*. çev. Bilge Gündüz. İstanbul: Butik Yayıncılık, 2.Baskı., 2016.
Hemşinli, Hakan. "Ateizm". *Din Felsefesi*. ed. Rıfat Atay. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Baskı., 2019.
Hitchens, Christopher vd. *Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi*. çev. Melisa Miller - Barbaros Efe Güner. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1. Baskı., 2019.
Hitchens, Christopher. "Evil". *Slate*. https://slate.com/news-and-politics/2002/12/the-necessity-of-evil.html
Hitchens, Christopher. *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything*. New York: Twelve Hachette Book Group, 1st international paperback printing., 2008.

Hitchens, Christopher. “Mr. Universe | Vanity Fair”. *Vanity Fair | The Complete Archive*. 15 Aralık 1992. Erişim 19 Mayıs 2023. https://archive.vanityfair.com/article/1992/12/mr-universe

Hume, David. *Ahlak İlkeleri Üzerine Bir Soruşturma*. çev. Nil Demir. Ankara: Fol Kitap, 2. Baskı., 2022.

İmamoğlu, Tuncay. “Ahlaksız Hukuk Ve Dinsiz Ahlak Mümkün Müdür?: Felsefi Bir Yaklaşım”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (30 Haziran 2021), 237-249.

İmamoğlu, Tuncay vd. *Din Felsefesi*. Erzurum: Eser Yayınları, 5. Baskı., 2020.

İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. çev. Edina Nurikiç. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 11. Baskı., 2022.

Kant, İmmanuel. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. çev. İoanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Baskı., 2002.

Kant, İmmanuel. *Pratik Usun Eleştirisi*. çev. İsmet Zeki Eyuboğlu. İstanbul: Say Yayınları, 7. Baskı., 2008.

Karaağaç, Osman. *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak İbn Arabi’de Ahlak*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Karaman, Hayreddin vd. (ed.). *Kur’an Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet işleri Başkanlığı, 1. Baskı., 2018.

Kettell, Steven. “What’s Really New About New Atheism?” *Palgrave Communications* 2/1, 16099. Erişim 07 Şubat 2023. https://doi.org/10.1057/palcomms.2016.99

Kılıç, Recep. *Ahlâkın Dinî Temeli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 8. Baskı., 2016.

Kodal, Tahir. “Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin’e Yahudi Göçleri”. *Atatürk Dergisi* 5/3 (22 Şubat 2010), 140.

Korkmaz, Sıddık. “İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi Kulların Fiilleri ve Yedi Mezhep Risalesi Örneği”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2016).

Mill, John Stuart. *Faydacılık*. çev. Erkut Soyer. İstanbul: Kapra Yayıncılık, 1. Basım., 2020.

Müslim, Ebu’l Hüseyin İbn Haccâc el-Kuşeyrî. “Kitâbu’l-Birr Ve’s-Sıla Ve’l-Âdâb”. çev. Mehmed Sofuoğlu. *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988.

Nesefi, Ömer. *İslâm İnancının Temelleri*. çev. Seyyid Ahsen. İstanbul: Bayrak Yayınları, 10. Baskı., 1990.

Öğük, Emine. *Yeni Ateistlerin Yanılgıları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Baskı., 2022.

Özarslan, Selim. “İslam Düşüncesi Ve Müslüman Bilim Adamlari”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (27 Aralık 2019), 33-46.

Özelçi, Haticetül Kübra. *Richard Dawkins’e Göre Din-Bilim İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Özgökman, Fatih. “Evrim Teorisi Tanrı İnancını Dışlar Mı?” *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (25 Haziran 2015), 41-60.

Özkan, Fatih. “Din ve Ahlak İlişkisi”. *Din Felsefesi*. ed. Rıfat Atay. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Baskı., 2019.

Özkan, Mehmet Şükrü. *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*. Ankara: Elis Yayınları, 1. Baskı., 2019.

Özkan, Mehmet Şükrü. *Yeni Ateizmin Dini Bilimcilik Bilimci Natüralist Dünya Görüşünün Eleştirisi*. Ankara: Elis Yayınları, Birinci Baskı., 2021.
Pallardy, Richard. "Christopher Hitchens -- Britannica Online Encyclopedia". *Britannica*. Erişim 07 Şubat 2023. https://www.britannica.com/print/article/1373141
Plantinga, Alvin. "Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı". çev. Engin Erdem. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (01 Nisan 2009), 179-192. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000996
Platon. *Euthyphron (Dindarlık Üzerine) - Kriton (Görev Üzerine)*. çev. Şeyma Göktepe. İstanbul: Kapra Yayıncılık, 1. Basım., 2021.
Poidevin, Robin Le. *Ateizm, İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım., 2003.
Polat, Selçuk. *Richard Dawkins ve Antony Flew'un Tanrı'yla İlgili Argümanlarının İncelenmesi ve Karşılaştırılması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
Rıfkın, Jeremy. *Darwin'in Çöküşü*. çev. Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.
Rothman, Joshua. "Daniel Dennett's Science of the Soul". *The New Yorker*. https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/daniel-dennetts-science-of-the-soul
Russell, Leah. "Watkins' Spiritual 100 List for 2019". *Watkins MIND BODY SPIRIT Magazine*. https://www.watkinsmagazine.com/watkins-spiritual-100-list-for-2019
Sekman, Aziz. "Kant'ın Ahlak Delili". *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi* 3/2 (2017), 58-61.
Shook, John R. *Dictionary of Modern American Philosophers*. A&C Black, 2005.
Şanlısoy Dökmetaş, Saliha. *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 1. Baskı., 2020.
Şimşek, İsmail. *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Baskı., 2021.
Taslaman, Caner. *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 20. Baskı., 2016.
Topaloğlu, Aydın. *Ateizm Çıkmazı*. Ankara: DİB Yayınları, 6. Baskı., 2019.
Topaloğlu, Aydın. *Teizm & Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
Tracy, Marc. "On Christopher Hitchens' Jewishness". *Tablet Magazine*. 19 Aralık 2011. Erişim 08 Şubat 2023. https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2
Turan, Sümeyra. *Yeni Ateizm Christopher Hitchens Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 1.Baskı., 2022.
Walsh, David. "Journalist Christopher Hitchens Fully Embraces the Bush War Camp". *Wayback Machine*. Erişim 08 Şubat 2023. https://web.archive.org/web/20111103211413/http://www1.wsws.org/articles/2002/oct2002/hitc-o07.shtml
Wilby, Peter. "Christopher Hitchens Obituary". *The Guardian* (16 Aralık 2011). https://www.theguardian.com/books/2011/dec/16/christopher-hitchens-obituary

Wilson, Edward O. - Dennett, Daniel C. "Evrim Felsefesi". çev. Mehmet Doğan. *Açık Bilim: Ahlakın Temelleri, Hakikatin Doğası, Bilginin Sınırları*. ed. Adam Bly. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, Birinci Baskı., 2014.
Wolf, Gary. "The Church of the Non-Believers". *Wired*. Erişim 12 Mayıs 2023. https://www.wired.com/2006/11/atheism/
Yağcı, Nazmiye. *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm, Sam Harris Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
Yaran, Cafer Sadık. *Ahlak ve Etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Baskı., 2010.
Yurtsev, Ümmünur. *Düşünce Tarihinde İnancın Rasyonelliği Bağlamında Akıl-Kalp İlişkisi*. Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
Yüksel, Resul. "Ayer'in Emotivizm'inde Etik İfadelerin Bilişsel İmkânı". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 31 (Bahar 2021).
Zemahşeri. *el-Minhac fî Usûli'd-Dîn Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*. çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı., 2020.
Habertürk. "Abd'deki Türk Öğrenci Keşfetti!" (08 Ocak 2017). https://www.haberturk.com/gundem/haber/1345919-burcin-mutlu-pakdil-galaksi-kesfetti-burcinin-galaksisi-adi-verildi
DBpedia. "About: Sam Harris". Erişim 11 Mart 2023. https://dbpedia.org/page/Sam_Harris
Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 06 Mayıs 2023. https://sozluk.gov.tr/?kelime=ahlak
IMDb. "Berkeley Harris". Erişim 11 Mart 2023. https://www.imdb.com/name/nm0364473/
Akşam. "Christopher Hitchens Öldü" (17 Aralık 2011). https://www.aksam.com.tr/guncel/christopher-hitchens-oldu--86262h/haber-86262
"Christopher Hitchens Wins National Magazine Award for Columns About Cancer". *Vanity Fair*. https://www.vanityfair.com/news/2011/05/christopher-hitchens-wins-national-magazine-award-for-columns-about-cancer
Tufts Unıversty School of Arts and Sciens. "Daniel C. Dennett : Home". Erişim 13 Mayıs 2023. https://web.archive.org/web/20181004200222/http://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/index.html
Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 19 Mayıs 2023. https://sozluk.gov.tr/?kelime=esenlik
Hayvanları Koruma Kanunu (HKK) İle Türk Ceza Kanununda (TCK) Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Hayvanları Koruma Kanunu (HKK) İle Türk Ceza Kanununda (TCK) Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Kanun No. 7332). *Resmi Gazete 31541* (09 Temmuz 2021). Erişim 21 Mayıs 2023. https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/07/20210714-9.htm
İncil. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı., 2018.
"Mahşerin Dört Atlısı HD: Richard Dawkins ile Tartışmalar, Bölüm 1". haz. Richard Dawkins. Yayın Tarihi 23 Şubat 2009. https://www.youtube.com/watch?v=9DKhc1pcDFM
Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 11 Aralık 2022. https://sozluk.gov.tr/?kelime=özgecilik

The Guardian. "Religion's Misguided Missiles" (15 Eylül 2001). https://www.theguardian.com/world/2001/sep/15/september11.politicsphilosophyandsociety1
Richard Dawkins Foundation for Reason and Science. "Richard Dawkins | Richard Dawkins Foundation for Reason and Science". Erişim 09 Mayıs 2023. https://richarddawkins.net/richarddawkins/
Richard Dawkins Foundation for Reason & Science. "Richard Dawkins Award | Center for Inquiry". Erişim 30 Ocak 2023. https://centerforinquiry.org/richard-dawkins-award/
Biyografi. "Richard Dawkins Kimdir - Biyografi.net.tr". Erişim 09 Mayıs 2023. https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/
Hürriyet. "Son Dakika: Çin'in Uygur Zulmü Gizli Kamerada... Görüntüler Dünyayı Şoke Etti" (21 Kasım 2021). https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-cinin-uygur-zulmu-gizli-kamerada-goruntuler-dunyayi-soke-etti-41944129
Television Academy. "Susan Harris". Erişim 11 Mart 2023. https://www.emmys.com/bios/susan-harris
"The Four Horsemen: Hour 2 of 2 - Discussions with Richard Dawkins, Ep 1". haz. Richard Dawkins Foundation for Reason & Science. Yayın Tarihi 24 Şubat 2009. https://www.youtube.com/watch?v=TaeJf-Yia3A
Richard Dawkins Foundation for Reason & Science. "What We Do | Richard Dawkins Foundation for Reason and Science". Erişim 29 Ocak 2023. https://richarddawkins.net/aboutus/
Hürriyet. "Zamana Karşı Yarış... Yabancı Ekipler Geldi" (08 Şubat 2023). https://www.hurriyet.com.tr/dunya/zamana-karsi-yaris-yabanci-ekipler-geldi-42216714